

Фэнлэрин тэдриси

1961—1963-чү дэрс илиндэ орта мэк-тэблэрин бурахылын
синифлэриндэ ичтиман-
жлатын тэдриси хаггында
методики мэктуб

«Ичтиман-
жлат» курсунун
вазифалэри вэ асас мазмуну

Өлкөмиздэ коммунизм чамий-
жатуу гуручулугу кениш мн-
жаседа хэжата кечир-
илдиги бир заманда орта мэк-
тэб сеп дэрэчэ биллики, хэргэрэ-
фли инкишаф етмиш, шүүрлү «комму-
низмни хэргэтэи тэлэб етдиги кими
инилэжэ»¹ билэн адамлар тэрби-
жэлэндириб естиширмэк ишини етти,
хэмнишкенидэн даһа жүксэк сави-
жэе галдырмалыдыр. Бүтүн тэ-
лим-тэрби-жэ системини иши буна
жопалдылмилдир кн, мэк-тэби
битирэн хэр бир кэнчии давра-
нышында коммунизм иде-
жалары илэ коммунист иши үз-
ви сурэтдэ бирлэшин. Сов.И-
КП Програмында хэртэрэ-
фли инкишаф етмиш инсан
естиндирилмэс саһэсиндэ
коммунист шүүрлүлүгү тэрби-
жэи эн мүнүм бир вэзифэ кими
ирэли сүрүлүр. Програмада көстөр-
илер кн, орта тэһсил коммунист
дун-жакөрүшү

¹ Эпэллэр «Си-
жаси билликлэри эсас-
лары» адланан бу курс үч ил
тэчүрбэ галдасы илэ РСФСР-
ни вэ бэйи дикэр муттэ-
фиг республикалары бир сыра
мэк-тэблэриндэ тэдрис ед-
лиминдир. Тэчүрбү тэдрис,
курсун бөжүк тэһсил-тэрби-
жэи эһэми-жэтинэ малык
олдугуну, шакирдлэрини оһа
бөжүк марагла жаһадыл-
галарыны сүбүт етди. Бу,
ејин заманда курсун мазму-
нуну дүзкүн мүн-
жэлэндири-
мэжэ, онун кенишмэсини эн
сэмэрэли метод вэ усул-
ларыны ишлэ-
жэи хэ-
зырламага көмөк етди. Тэчүр-
бэ жолу илэ
апарылан тэдрисин
жекулары бу мэк-
түбдэ, ха-
белэе башга бир
чох пэһирлэрдэ
ирэли сүрүлэн
педагожи мээлэ-
хэтлэр үчүн
эсас олмушдур.

² В. И. Ленин, Эсэрлэри, 31-чи чылд, ед-
284.

принциплэрини мэнимсэ-
нилмэсини тэ-
мин етмэлдир.

Кэнчлэрин коммунист тэрби-
жэи саһэсиндэ парти-
жамызын көрлү-
жү тэдбирлэрдэн бири
1962—1963-
чү дэрс-илинин ик-
инчи жарымыдан
башла-
жар орта мэк-тэблэ-
рин бу-
рахылын синифлэ-
риндэ си-
жаси бил-
ликлэ-
рин эсас-
ларыны эһа-
тэ едэн
ејин фэн-
нини, жэ-
тин ичти-
ман-
жлат фэн-
нини тэ-
дрисиндэн
ибарэтдир.

Ичтиман-
жлат фэн-
нини асас вэ-
зифэси мэк-
тэблэ кэнчлэ-
рдэ елми
дун-жакөрү-
шүнүн, комму-
нист шүү-
рлүлүгүнүн
формалаш-
масына көмөк
етмэкдэн, си-
жаси билли-
клэрини эсас-
ларыны мэн-
имсэнилмэ-
сини тэ-
мин ет-
мэкдэн ибар-
этдир. Тэ-
бнэтишү-
насыл фэн-
лэриндэн вэ
хуманитар
фэнлэр-
дэн шакирд-
лэрини элдэ
етмини ол-
дуг-
лары бил-
ликлэри ич-
тиман-
жлат үмү-
милэшидри-
б дэриил-
дирир, фэл-
сэфэжэ, си-
жаси игтиса-
да, хусусэн
елми комму-
низмдэ да-
ир онлара
бир сыра
мүнүм ма-
лумат вери-
р. Ичти-
ман-
жлат мэк-
тэблэ-
лэри чэм-
и-
жэт ха-
ггында,
онун инки-
шафынын
гануна-
жуулу-
гулары ха-
ггында,
капи-
тализмин
мэвнини
вэ бүтүн
дун-
жада комму-
низмни тэ-
нтэнесини
ла-
бүдлү-
жү ха-
ггында
марксизм-
лени-
низм тэ-
лими илэ
мөһкөм
силал-
лан-
дыр. Бу
курсун
гаршы-
сында ду-
ран вэ-
зифэ марксизм-
ленинизм
иде-
жаларынын
башэри-
жэтин
тарихи тэ-
чүрбэ-
синдэ гэлэ-
бэ чалды-
гыны ачы-
б коста-
рмэкдэн,
Сов.И-
КП-нин
нэ-
эри-
жэсини вэ
си-
жасэтини
да-
ир мүнүм
мээлэлэ-
ри жүксэк
елми сави-
жэе, а-
жын вэ
хамынын
баша дүшэ
билэ-

чэјин бир
шэкилдэ
шэрх ет-
мэкдэн,
парти-
жанын
жеритди-
жи си-
жасэти
баша
дүшмө-
ји, бу си-
жасэтин
жеринэ
жер-
илмэс
угрунда
мүбариз-
а парма-
гы шаки-
рдлэра
өјрөтмэк-
дэн, он-
ларда
эмэжэ
дэрини
мөһөббэ-
т инеси
тэрби-
жэлэнди-
римэкдэн
ибарэт-
дир.

Ичти-
ман-
жлат фэн-
нини кениш-
мэсн пэ-
тичэсиндэ
шакирдлэр
зэһмэте-
кешлэ-
рини дун-
жакөрү-
шүнү оһа
тэбнэ-
т вэ чэм-
и-
жэтин
үмүми
инки-
шаф га-
нулары
хаггында
елм оһа-
н, комму-
низм гу-
ручулугу-
нун нэ-
зэрин
эсасыны
тэһкил
едэн марксизм-
лени-
низм ха-
ггында тэ-
сөввүр
элдэ ед-
чөклэр.

Бу курс
шакирдлэ-
рини тарихэ
да-
ир билли-
клэрини
дэриил-
диримэк-
лэ бэрэ-
бэр, Бө-
жүк Ок-
тэбр со-
циалист
ингила-
бынын,
дун-
жа сөс-
пализм
спе-
темини
эмэлэ
көлмө-
сини, СС-
РИ-
дэ со-
циализ-
мин там
вэ гэт-
и гэлэ-
бэ чал-
масынын,
Совет
Иттифа-
гынын
кениш
комму-
низм гу-
ручулугу
дөв-
рүнэ гэд-
эм гојма-
сынын
үмүмдун-
жа тарихи
эһэми-
жэтини
шэрх ед-
чөк-
дир. Со-
циализм
гурулу-
шунун
вэ комму-
нист иде-
олоки-
жасынын
газан-
дыгы бө-
жүк пани-
лэжлэр,
социализм
гурулу-
шунун
вэ комму-
нист иде-
олоки-
жасынын
чүрүм-
экда оһа
капи-
тализм
гурулу-
шунда
вэ бур-
жуа иде-
олоки-
жасынан
бөжүк
үстүлү-
клэри
ајдын
бир су-
рэтдэ кө-
стөр-
илмэл-
дир. Бур-
жуа иде-
олоки-
жасынын
мүхтэ-
лиф тэ-
зэхүрлэ-
рини ин-
андыры-
чы су-
рэт-
дэ иф-
ша ет-
мэк,
адам-
ларын
шүүр
вэ да-
вра-
ныш-
ларында
кениш-
иан
галыг-
ларынын
тэзэхүрлэ-
рини гар-
шы мүбариз-
а парма-
гы лазым-
дыр. Сов.И-
КП-нин
бөжүк
илхам-
веричи-
лик вэ
тэһки-
латчы-
лык ролу-
ну кениш
бир шэ-
килдэ ачы-
б көстөр-
мөјин,
јер үзүндэ
эн јахшы
вэ ән әдә-
ләтти
чэм-
и-
жэт оһа
комму-
низм чэм-
и-
жэти ха-
ггында,
марксизм-
ленин-
чи парти-
жаларын
рөһбөр-
лијин
алтын-
да совет
халгынын,
гардаш
социализм
өлкө-
лэри хал-
гларынын
комму-
нист иде-
алларыны
хэжата
кениш-
мөк угрунда
апардыг-
лары мүбариз-
а хаггында
инандыры-
чы бир
сурэтдэ
данышма-
г вачиб-
дир.

Н. С. Хру-
шинов бу
курсун
вэзифа-
ларын
даныш-
аркэн
демин-
дир: «Биз
нэ-
тэјир-
ик кн,
кэнчлэр
комму-

низм гу-
ручулугу-
нун ән
мүнүм
вэзи-
фэлэри
илэ,
комму-
низм ха-
ггында
Маркс-
ын,
Ен-
келсин
вэ
Ленин-
ин нэ-
эри-
жэсин
илэ
даһа
дэри-
ндэн
таныш
олсу-
нлар. Биз
нэ-
тэјир-
ик кн,
кэнчлэр
зөмө-
нэмизин
пробле-
мэлэрини
дүзкүн
баша
дүшү-
нүлэр,
ејин
инсан-
нын,
комму-
низм
гура-
чаг вэ
бу чэм-
и-
жэтдэ
јаһа-
жачаг
инсан-
нын сиф-
тэ-
лэрини
өзлэ-
риндэ
даһа
јахшы
тэрби-
жэ ет-
синлар»¹.

Курсун
мазму-
нуну, онун
өјрөн-
ил-
мэсини
мүн-
жэи едэн
эсас
истига-
мат-
веричи
снэд
зөмө-
нэмизин
Комму-
нист
Мани-
фести
оһа
Сов.И-
КП
Програ-
мыдыр.
Парти-
жанын
XXII гу-
рулта-
ји көстөр-
милдир: «Сов.И-
КП Програ-
мынын
дэриндэн
изәи
ед-
ли-
масы,
совет
чэм-
и-
жэти зэһ-
мэте-
кешлэ-
рини комму-
низмни
гэлэ-
бэси
угрунда
бөжүк
мүбариз-
а планы
илэ
силал-
ланды-
рымасы,
парти-
жанын
ејин
Програ-
мыны
хэжата
кениш-
мөк үчүн
бүтүн
зэһмэте-
кешлэ-
рини сәфэр-
бар-
ли-
жэ алын-
масы
хазырда
идеоло-
жи иши
башлы-
ча чөлө-
тидир»².

Ичти-
ман-
жлат фэн-
нини тэ-
дрис
гаршы-
сында ду-
ран бу
вэзифа-
лар мэк-
тэбдэ
кениш
дикэр
фэнлэр,
мөһсул-
лар эмэк-
лэ вэ мэк-
тэбин
бү-
түн тэрби-
жэи ишлэ-
рини сис-
теми илэ
сых
гаршы-
лыгы
өлагодэ
хэжата
кениш-
дир.

Курс 70
дэрс са-
аты үчүн
нэ-
зэрлэ
тутулур.
О, кири-
шлэн,
бсн мөв-
зу-
дан (фасил-
дэн) вэ
жекудан
ибарэт-
дир.

Киришда
елми дун-
жакөрү-
шүнү
ин-
жэләнмө-
јин зөрү-
рилин
эсас-
ланды-
рылыр.
Курсун
эһэми-
жэтин,
гаршы-
сында
ду-
ран
вэзифа-
лар вэ
эсас
маз-
муну,
хабелэ
онун
өјрөн-
илмэ-
сини
хусус-
и-
жэтлэри
шэрх ед-
лир.

«Марксизм-
ленинизм — комму-
низм гуручулугу-
нун нэзэри
эсасы-
дыр» адлы
биринчи
мөвзунун
(дэрс-
ликдэ бу
фэсил «Марксизм-
ленинизм-
ни башлангычы»
адланыр)
бөжүк
тэһсил-
тэрби-
жэи эһэми-
жэтин
вардыр.

¹ Н. С. Хру-
шинов. Мэк-
тэбин
ејиндэ
гу-
рулмасына
даир
снэдлэр
вэ
материаллар.
Азэр-
тэдриснэр,
1960, ед-
68.

² Сов.И-
КП Марксизм
Комнэсини
хе-
сабаты
үзрэ
Совет
Иттифа-
гы Комму-
нист
Парти-
жасы
XXII гурулта-
жынын
гэгэмэси.
Азэрнэшр,
1961, ед-
28—29.

Фәни дүң аярлымыш вахтын тәгри-
бәп үчдә бир һиссән (70 саатдан 20
сааты) бу мөвзүя верилир.

Бөлмәдә көстәрилик ки, марксиз-
мин мејдана кәлмәси елмдә чох бө-
јүк ингилаби дөнүш олдү. Бурада
дүңја пролетариатынын бөјүк мөүл-
лим вә рәһбәрләр К. Марксын, Ф.
Енселсин, В. И. Ленинни фәалијә-
тинин мүнүм хусусијәтләри вери-
лир. Фәлсәфи, иғтисади, ичтимаи-
сијаси бахышларын бүтөв вә мукәм-
мәл системи, тәбиәт вә чәмијјәтин
үмүми инкишаф гануналарына даир,
сәсиалист ингилабынын гәләбәсинә,
сәсиализм вә коммунизм гурмаг јол-
ларына даир елм олан Сов.ИКП-
нин, гардаш коммунист вә фәһлә
партијаларынын јеритдикләри сија-
сәтин елми әсасыны тәшкил едән
марксизм-ленинизм һаггында ша-
кирдләрә аңлајыш верилир. Елә бу-
радачә Совет Иттифагы Коммунист
Партијасы, гардаш коммунист вә
фәһлә партијалары тәрәфиндән
марксизм-ленинизмнин даһа да инки-
шаф етдирилдијиндән данышылып,
зәмапәминзи көркәмлә нәзәри вә си-
јаси сәһәди олан Сов.ИКП Програ-
мынын характерик хусусијәтләри
көстәрилир.

Дәрсликдә марксизм-ленинизмни
тәркиб һиссәләри көстәрилир, ләкин
буларын мүнәзәз шәрһи верил-
мир, чүнки бу вәзифә мәктәб тәли-
мин чәрчивәсинә даһил дејилдир вә
орта мәктәб мөзунларынын кәлә-
чәкдә алачаглары тәһсил просесин-
дә, јәһни аһи мәктәбдә, јахүд өз үзә-
риндә мүстәгил ишләмәләри јолу
илә јеринә јәтириләчәкдир.

Сәһлә дүңја көрүшүнүн әһ үмүми
мәсәләләри нәзәрдән кечирилир.
Диалектик материализмин ашагыда
көстәриһән әһ мүнүм мүдәалары
һаггында илк мәлүмат верилир: ма-
терија вә онун әсас варлыг форма-
лары; фәлсәфәнин әсас мәсәләси;
ганун аңлајышы; материалист диа-
лектика вә онун гануналары; шүүр
јүксәк тәшәккүллү материјанын хас-
сәсидир; дүңјанын дәрк едилә бил-
мәси; тәчрүбә—идракин әсасы вә
мәгсәди, һәғиғәтин мејарыдыр; фәл-
сәфәнин партијалылығы. Орта мәк-
тәб үчүн јени вә нисбәтән мүрәккәб

олан бу мәсәләләр нәзәрдән кечири-
ләркән көрәк һәр шеј ајдын вә аңла-
шыгылы шәкилдә шәрһ едилсин, ша-
кирдләрин артыг елдә етмиш олдүг-
лары билдикләр, башлыча олараг тә-
биәтшүнаслыг фәһләриндә елдә
едилмиш билдикләр әсасында гурул-
сун. Биолокија, физика, кимја би-
ликләри шакирдләрлә материјанын
илкин вә шүүрун икинчи олдүг һаг-
гында, дүңјанын маддилији, онун га-
нунаујгуңулуглары һаггында, һади-
сәләрин үмүми әләғәси вә бир-бири-
ни гаршылығылы сурәтдә шөртлән-
дирмәси, инкишафы һаггында, һәрә-
кәт вә инкишафын үмүми ганунала-
ры, мәсәлән, әксилкәрин вәһдәти
вә мүбаризәси, кәмијјәт дәјишмәлә-
ринин кәјфијјәт дәјишмәләринә кеч-
мәси, инкары инкаг гануналары һаг-
гында шакирдләрлә фәлсәфи аңла-
јышларын формалаймасына көмәк
едир.

Сәһлә тарихи материализм һаг-
гында ашагыдакы илк мәлүмат ве-
рилир: ичтимаи варлыг илкин вә ич-
тимаи шүүр икинчидир; истәһсал
үсулу—чәмијјәт һәјәтинын мадди
әсасыдыр; ичтимаи-иғтисади форма-
сијаларын инкишафы вә дәјишил-
мәси, ичтимаи инкишафын ирәһлә-
мәси характери; тарихи просесдә
халг күтләләринин ролу; синифләр,
синфи мүбаризә вә дәүләт; ичтимаи
ингилаблар вә чәмијјәтин инкиша-
фында бу ингилабларын ролу.

Биринчи мөвзү кечилән заман әл-
дә едилән фәлсәфи билик дикәр мөв-
зуларда бир сыра ичтимаи һадисә-
ләрин тәһһилинә тәтбиг едилир вә
дәриһләшдирилир.

Ичтимаијјәт курсунун вәзифәси
коммунизм формасијасынын һәр ики
мәһһәләсинин јарадылмасы нәзә-
ријјәси вә тәчрүбәсини шәрһ ет-
мәкдән ибарәтдир. Капитализмдән
әввәлки формасијалар бу курсда
чох өтәри нәзәрдән кечирилир (мәһ-
сулдар гүввәләрлә истәһсал мүнә-
сибәтләринин гаршылығылы әләғәси-
ни, ашагы ичтимаи гурулушдан ју-
хары ичтимаи гурулуша кечилмә-
синин мүтәрәғги характерини баша
дүшмәкдән өтрү бу формасијалар
јалпыз јада салыныр), капитализ-

ин характер хусусијәтләринә кәј-
и чох дикгәт јәтирилир. Ичтимаиј-
әт курсунда капиталист истисма-
ынын сәбәбләри вә механизми, ахы-
рычы антагонист ичтимаи-иғтисади
јормасијанын һөкмән мәһв олачагы
нәзәрдән кечириләрәк сијаси иғтиса-
да даир бәзән мәлүмат верилир. Ка-
питалист әмтә истәһсалынын харак-
тер хусусијәтләри, капиталист истис-
марынын маһијјәти — изафи дә-
јәр истәһсалы вә бу дәјәрин ка-
питалистләр тәрәфиндән мәнһисә-
һилмәси көстәрилир. Сәһлә капи-
гал јығымында ичтимаи пролетариатын
вәзидијјәтинин нисләшмәсиндән бәһс
едилир, сәрбәст рәғабәтин иһни-
сарчылығыла әвәз едилмәси һаг-
гында, капитализмин сәһ мәһһәләси
олап империализм һаггында, иһни-
сарчы капитализмин бөјүјәрәк дәү-
ләт-иһнисарчы капитализмдән чев-
рилмәси һаггында шакирдләрин би-
лији дәриһләшдирилир. Капитализ-
мин әсас зиддијјәтинин—истәһсалын
ичтимаи характер илә мәнһисәмә-
нин хусуси формасы арасындакы
зиддијјәтин характер хусусијәтлә-
ринә бөјүк јер верилир. Сәсиализм
вә коммунизм сијаси иғтисады һаг-
гында мәлүмат исә ашагыда, му-
вафиг фәһилләрлә (мөвзуларда) нә-
зәрдән кечирилир.

Биринчи бөлмәнин ахырында ка-
питализмдән сәсиализмә кечидин
ингилаби характер дашыдыгы, ва-
һид коммунизм формасијасынын
иһи фазасы олмаг етибары илә со-
сиализм вә коммунизмни үмүми ха-
рактер хусусијәтләри көстәрилир.
Бурада фәһлә еһнифини вә онун
партијасынын үмүмдүңја тарихи вә-
зифәси ишығландырылып; сәсиалист
ингилабы вә пролетариат диктату-
расы проблемләри, капитализмдән
сәсиализмә кечид дәврүнүн маһиј-
јәти, һабәлә Ленинни сәсиализм гур-
маг планынын мөзмуну вә әһәмијјә-
ти, бу планын мүвәфғәтијјәтлө јери-
нә јәтирилмәсинин јекунлары илә
әләғадар олан мәсәләләр шәрһ еди-
лир.

Бөләһиклә, курсун биринчи бөл-
мәсинин өјрәһилмәси просесиндә
шакирдләрлә белә тәсәввүр әмәлә
кәһлир ки, марксизм-ленинизм зәһ-

мәткешләрини дүңја көрүшүдүр, чох
бөјүк елмдир, миллион-миллион адамы
ингилаби мүбаризәдә, коммунизм
гуручулуғуна галдыран гүдрәтли
идеоложи гүввәдир; бурада комму-
нист дүңја көрүшүнүн фәлсәфи вә
иғтисади әсаслары, чәмијјәтин ин-
кишафы һаггында марксизм-лени-
низм тәлими шәрһ едилир, јәһни
марксизм-ленинизмни тәркиб һиссә-
ләринин вәзуулаз бирлији, бу тәли-
мин мүбариз, јарадычы характери
көстәрилир.

Курсун икинчи бөлмәсиндә Совет
сәсиалист чәмијјәтинин—сәсиализ-
мин там вә гәти галиб кәлдији чә-
мијјәтин кениш характеристикасы
верилир. Бу мөвзү «Сәсиализм —
коммунизм биринчи фазасыдыр»
(дәрсликдә «Сәсиализм») адалыр.

Бөлмә (мөвзү) сәсиализмин иғти-
сади вә ичтимаи-сијаси гурулушуну
шәрһ едән иһи һиссәдән ибарәтдир.

Бу һиссәләрдән биринчисиндә
башлыча чәһәт сәсиалист истәһсал
үсулунын әсас хусусијәтләринин көс-
тәрмәкдән вә буңда һаһл олмагдан
ибарәтдир ки, шакирдләр сәсиализ-
мин сијаси иғтисадына даир әһ мүн-
һүм, күчләринә ујғун олан билји
мәнһисәсинләр. Бурада сәсиалист
истәһсал мүнәсибәтләринин харак-
тер чәһәтләри, сәсиалист мүлкіјјә-
тинин иһи формасы шәрһ едилир.
Шакирдләрә баша салыныр ки, со-
сиализмдә истәһсалыны мәгсәди ичти-
маи истәһсалы даһи инкишаф ет-
дирмәк вә тәһһилләшдирмәк јолу
илә халғын даһи артан мадди вә мә-
дәни тәләбатыны естәдикчә даһи мү-
кәммәл өдәмәкдир. Сәһлә халг тә-
сәррүфатыны сәсиалистчәсинә вәһ-
ләшдырмағын мәгсәд вә үсуллары,
әмәк вә бөлкү мәсәләләри нәзәрдән
кечирилир; сәсиализм принципләри-
нин: «ишләмәјән дийшләмәз», «һәр
көсдән габиллијјәтинә көрә, һәр кәсә
әмәјинә көрә» принципләри ишығ-
ландырылып, халғын күзәрәһини
јахшылашдырмаг үчүн вәһиб шөрт
олан әмәк мәһсулдарлығыны јүк-
сәлтмәјин әһәмијјәтинин изаһ едил-
мәси мүнүм јер тутур, Сәһлә сәсиа-
лизмдә әмтә истәһсалынын хусусиј-
јәтләриндән, тәсәррүфат һесабын-
дан, тәкәрар истәһсалдан вә милли

кәлирдән бәһс олунур. Һәтта мәсәләләрнн өтәри садаламасындан белә көрүндүҗү кими, бу мөвзу сийәси игтисада даир шакирдләрнн билиҗинн әһәмийәтлн дәрәҗәдә артырыр. Биринчн бөлмәдә шакирдләр ахырынчы истисмарчы гурулушун сийәси игтисадына анд мһүм билнкләрлә таныш олмушдуларса, бурада, социализмнн капитализмдән бөҗүк үстүндүкләрннн даим көстәрилмәси сәјәсиндә шакирдләр коммунизм формасийәсыннн биринчн фазасыннн сийәси игтисадына даир билнкләрә — әмәли фәалијәт күчүн чох лазым олан билнкләрә јијәләнирләр.

Ичтиманјјат сон вахтларадәк орта мәктөбдә мүстәгил бир фәин кими кечилмиш ССРИ Конститусийәсы курсуна дахил олан мһүм мәсәләләрлә (совет чәмијјәтиннн сийәси тәшкили, ССР Иттифагынын дәвләт гурулушу, совет вәтәндашларынын һүгүг вә вәзифәләри, совет һүгүгу һаггында ән вачиб мәҗлумат, јени, јүксәк типли демократија олан социализм демократијасынын сахта буржуа демократијасындан әсәслы үстүндүкләри вә с.) шакирдләрнн таныш етмәлидир. Бу вәзифә башлыча олараг ичтиманјјат курсунун икинчи вә дөрдүнчү мөвзулары кечиләркән јеринә јетирилр.

Нәзәрдән кечирдијимиз икинчи мөвзуда изаһ едилр ки, игтисадијјатын социализм әсәслары үзәриндә јенидән гурулмасы бүтүн ичтиман һәјәтдә әсәслы дәјишнликләрә кәтириб чыхармышдыр. Мөвзунун икинчи һиссәси социализмдә синифләрә, совет халгынын сарсылмаз ичтиман-еийәси вә идеја бирлијинә, социалист милләтләринә, Совет социалист дәвләтинә, һүгүг мәсәләләринә вә зәһмәткешләрнн ичтиман тәшкилатларына һәср едилмишдир.

Социализм вә коммунизм гуручулуғунда Коммунист Партијасынын ролу, онун јеритдији дахили вә харичи сийәсәтин әсәслары бүтүн курс бојунча изаһ едилр. Бундан әләвә, курсун учунчу бөлмәси (мөвзусу) хусуси олараг Коммунист Партијасына — совет чәмијјәтиннн рәһбәр

вә истигамәтвәричи күввәсинә һәср едилр.

«Коммунист Партијасы—совет чәмијјәтиннн рәһбәр вә истигамәтвәричи күввәсидир» мөвзусунда ичтиман-сийәси тәшкилатын јүксәк формасы олмаг етибары илә партијанын характер хусусијјәтләри кениш шәрһ едилр, Сов.ИКП Програмынын әсәс чәһәтләри, партијамызын гурулушу, коммунизм гуручулуғунда онун ролунун артмасы ишыгландырылыр. Бөлмәнин ахырында көстәрилыр ки, Сов.ИКП бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ән тәчрүбәли вә мәтиниләшмиш дәстәсидир, онун һамы тәрәфиндән танынмыш авангардыдыр.

Бир нечә сөз дә курсун үмуми гурулушунда бу мөвзуну јери һаггында. Бу мөвзу елә гурулмушдур ки, нәники Јенин партијасы һаггында шакирдләрнн билијини дәрииләшдириб иңкишаф етдирсин, һабелә онлары, Сов.ИКП Програмында ишләниб һазырланмыш мһүм проблемләри, коммунизм гуручулуғунун әсәс вәзифәләриннн даһа јахшы өјрәнмәјә һазырласын. Коммунизм гуручулуғунун әсәс вәзифәләри бундан сонра кәлә «Социализмнн тәдричлә бөјүјәрәк коммунизмә кечмәси» адлы мөвзуда нәзәрдән кечирилр.

«Социализмнн тәдричлә бөјүјәрәк коммунизмә кечмәси» мөвзусу (дәрсликдә бу бөлмә «Социализмдән коммунизмә доғру» адланыр) курсда мәркәзи јерләрдән бирини тутур; онун өјрәнилмәсинә 24 саат вахт, јәни курсун үчдә бириндән чоху ајрылыр.

Бу мөвзунун өјрәнилмәси нәтичәсиндә шакирдләр ичтиман һәјатын ән јүксәк тәшкилат формасы олан коммунизмнн маһијјәтиннн вә онун әсәс хусусијјәтләриннн дәриндән баша дүшмәлидирләр.

Мөвзуда Совет социалист чәмијјәтиннн бүтүн әввәлки иңкишафы әсәсында социализмнн бөјүјәрәк коммунизмә кечмәсиннн гаһунауғунлуғлары, ССРИ-дә коммунизм гуручулуғу вәзифәләриннн јеринә јетирмәјин ардычылы мәрһәләләрн ишыгландырылыр вә көстәрилыр ки,

икинчи онилик (1971—1980-чы илләр) нәтичәсиндә ССРИ-дә коммунизм чәмијјәти әсәсән гурулмуш олачагдыр. Коммунизм гуручулуғунун бир-бирн илә сых әлағәдар олан үч вәзифәси: коммунизмнн мадди-техникн базасынын јарадылмасы, коммунист ичтиман мүнәсибәтләриннн формалашмасы, јени адамын тәрбијә едилиб јетишдирилмәси вәзифәләри әтрафлы нәзәрдән кечирилыр. Кениш коммунизм гуручулуғунун бу үч вәзифәсинә уғуһу олараг мөвзу үч јарымфәслә бөлүнүр ки, бунлара да дәрслијин үч фәсли («Коммунизмнн бүһәврәси», «Коммунист ичтиман мүнәсибәтләриннн формалашмасы», «Јени инсан тәрбијәси») һәср едилмишдир.

Шакирдләрә изаһ едилр ки, коммунизмнн мадди-техникн базасынын јарадылмасы партијанын јеритдији баш хәттин әсәсынн тәшкил едир, Сов.ИКП-нин вә совет халгынын башлыча игтисади вәзифәсидир. Бурадача коммунизмнн мадди-техникн базасынын јаратмағын јоллары вә васитәләри характеризә едилр, көстәрилыр ки, әмәк мәнсулдарлығынын јүксәдилмәси ичтиман истәһсалы иңкишаф етдирмәјин әсәс мәнбәјидир, тәрәгги етмәјимизин мејарыдыр вә адамларын һәјәт сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн ән мһүм мәнбәдир.

Шакирдләрнн гаршысында гејд етмәк лазымдыр ки, коммунизмнн мадди-техникн базасынын јарадылмасы һәм сәнәјенин, һәм дә кәнд тәсәррүфатынын сүрәтлн иңкишафынн тәләб едир; мадди истәһсалын әсәс сәһәләриннн—сәнәјенин вә кәнд тәсәррүфатынын—иңкишафына даир планлар гаршылыглы сурәтдә әләғәләндирилмишдир вә һәм бу, һәм дә диһәр сәһәдә газанылмыш наиллијәтләрә әсәсланыр. Ијирминиллик (1961—1980-чы илләр) әриндә сәнәјә мәнсуллары истәһсалы азы алты дәфә артачагдыр; кәнд тәсәррүфатында мәнсул истәһсалынын үмуми һәчми 3,5 дәфә чохлачагдыр.

Ичтиманјјат курсунда коммунист ичтиман мүнәсибәтләриннн

формалашмасы шәрһ едиләрәк, социалист мүлкнјјәтиннн ики формасынын тәдричлә бир-биринә јахынлашмасы көстәрилыр вә синифсиз чәмијјәтин әсәси олмаг етибары илә коммунист мүлкнјјәти характеризә едилр. Шәһәрлә кәнд арасындакы ичтиман-игтисади вә мәдәни-мәишәт фәргләриннн, зәһни әмәклә физики әмәк арасындакы фәргләрин арадан галдырылмасы, адамларын истәһсал фәалијәтиндә зәһни әмәклә физики әмәјин үзви сурәтдә бирләшмәси үчүн зәмин јарадылмасы—мәнсулдар күввәләринн вә социалист истәһсал мүнәсибәтләриннн јүксәк иңкишаф сәвијјәсинә әсәсланан бу просесләр сүбүт едир ки, ССРИ-нин иңкишафында бир тарихи дөвр — азад вә шуғурлу зәһмәткешләрнн синифсиз коммунизм чәмијјәтиннн јаратмаг вәзифәсиннн биләваситә јеринә јетирилдији дөвр кәлиб чатмышдыр.

Сонра коммунист әмәјинә вә бөлкүсүнә кечилмәси мәсәләләри нәзәрдән кечирилыр вә көстәрилыр ки, мадди вә мәнәви немәтләр боллуғу јарадылмасы, әмәјин биринчи һәјәти тәләбәдә чеврилмәи «Һәр кәсдән габилијјәтинә кәрә, һәр кәсә тәләбатына кәрә» коммунизм принципнә кечмәјин ән мһүм шәртләридир.

Социалист дәвләтиннн иңкишаф едәрәк коммунист өзүнүндәрәсинә чеврилмәси, ССРИ-дә кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә милләтләрин тәрәгги етмәси вә бир-бирләринә даһа да јахынлашмасы мәсәләләри бу фәсилдә мһүм јер тутур. Бу мәсәләләрнн, һабелә курсун диһәр мөвзуларында шәрһ олунан бир сыра башга материалларын өјрәнилмәси бөјүк тәһсил әһәмийәтинә маликдир, ејни заманда бу, мәктәбн гуртаран кәчкәләрнн өз вәзифәләриннн кәнуллү сурәтдә, вичәдаила јеринә јетирмәк руһунда тәрбијә едилмәсинә көмәк етмәли. онларда белә бир аңлајышын јаранмасына сәбәб олмалыдыр ки, дәвләт тәшкилатларынын вә ичтиман тәшкилатларын бүтүн системн һүгүг вә вәзифәләрин ваһид коммунист биркәјашајышы нормаларында үз-

ви сурәтдә бирләшмәсинә доғру апарыр.

Коммунизм—бәшәријәтнин вә инсан шәхсијәтнинн јүксәк тәрәггисидир. Јени инсан јетишдирилмәси мәсәләләрн ичтимајјат курсунда Н. С. Хрушшовун Сов.ИКП-нин XXII гурултајында «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы һаггында» етдији мәрузәсиндә ирәли сүрүлмүш вәзифәләрә ујун бир сурәтдә шәрһ едилир. Бу вәзифәләр коммунист дүнјәкөрүшүнүн бәргәрар едилмәсиндән; әмәк тәрбијәсиндән; коммунист әхлагы принципләринин мөһкәмләндирилмәсиндән; мәдәни инкишафдан ибарәтдир. Ејни заманда коммунизм гуручусу әхлаг кодексинин тәблиғинә бөјүк диғгәт јетирилмишдир. Коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә јени инсанын етик нормалары, онун мәнәви сифәтләри ифадә едилмишдир.

«XX әср—коммунизмин тәнтәнәси әсридр» адланан, идеја вә гурулушуна көрә сон, үмумиләшдиричи мөвзу олан бешинчи мөвзуда капитализмдән социализм вә коммунизмә кечид дәврү олан дәврүмүздә чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафынын әсас јекунлары кәстәрилир. Дүнја инкишафынын әсас јекуну дүнја социализм системинин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир, бу систем сүлһүн вә ичтимаи тәрәггинн хејринә олараг дүнја инкишафынын кедишини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә мөјјән едән амилә чеврилмәкдәдир; бу јекун мүстәмләкәчилик системинин дағылмасында; капитализмин кәскин сурәтдә, һәртәрәфли зәлфләмәсиндән вә онун үмуми бәһрананын јени шидәтләнмәсиндән ибарәтдир.

Дүнја инкишафынын өзәјини социализм вә капитализм системинин јарышы тәшкил едир. Ичтимајјат курсу бәјнәлхалг мејданда башланмыш олан бу јарышын кедишини вә нәтичәләрини кәстәрир, капитализмлә иттиһад јарышда дүнја социализм системинин напјјәтләрини ишыгландырыр.

Курсун ахырынчы мөвзусунда һәмчинин фәһлә синфинин бәјнәл-

халг ингилаби һәрәкәти, социалист дәвләтләри плә капиталист дәвләтләринин динч јанашы јашамасы уғрунда, үмуми сүлһ уғрунда мүбаризә мәсәләләри нәзәрдән кечпирлир.

Тарих курслары илә, хусусән совет чәмијјәтнин тарихи вә харнчп өлкәләринн ән јени тарихи илә сых әлағәдар олан бу мөвзуну өјрәндикдән сонра шакирдләрин чыхараглары әсас нәтичә ашағыдакындан ибарәт олмалыдыр: «Дүнја инкишафынын башлыча нәтичәләринә јекун вуруларса, демәк олар: тарих Маркс вә Ленинн габагчадан сөјләдикләри кими һәрәкәт едир. Социализмин гүввәләри, дүнја тәрәггисинин бүтүн гүввәләри артыр, халглар кетдикчә даһа гәти олараг империализм илә әлағәни кәсирләр. Бүтүн дүнја миғјасында империализмин мәһви вә социализмин тәнтәнәси лабүддүр» (Н. С. Хрушшов).¹

Сон мәшғәләләр бүтүн бәшәријјәтин ишыгы кәләчәји олан коммунизмә һәср едилир. Курсда гејд едилмәлидир ки, XX әсрин биринчи јарысы социализмин тәнтәнәси илә нәтичәләнмишдир, онун икинчи јарысында јер үзүндә коммунизм гәлиб кәләмәкдир. Кәлин, курсун ахырында өлкәмизин сабаһкы күнүнә, бүтүн бәшәријјәтин кәләчәјинә нәзәр јетирәк. Бу «сабаһа» үмуми нәзәр јетирилмәси һәм әлдә едилмиш билији тәкрат едиб мөһкәмләтмәјә көмәк едир, һәм дә белә бир мәгсәд күдүр ки, орта мәктәбин мәзуну—јени чәмијјәтин гуручусу—јер үзүндә Сүлһү, Әмәји, Азадлығы, бүтүн халгларын Бәрабәрлијини, Гардашлығыны вә Хошбәхтлијини бәргәрар едән коммунизм чәмијјәти һаггында ајдын тәсәввүрә малик олсун, әлдә етмиш олдуғу биликдән өзүнүн бүтүн һүгүг вә вәзифәләри даирәсиндә ишдә истифадә етмәјә сәј кәстәрсин, В. И. Ленинн чағырышына әмәл едәрәк коммунизми әмәли фәалијјәт үчүн рәһбәрлијә чевирсин.

¹ Сов.ИКП XXII гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 146.

Фәслин ахырында ичтимајјат курсунун характер чәһәтләрини, истәр мазмуну, истәрсә дә кечилмәси методлары чәһәтдән онун фәргләндиричи хусусијјәтләрини нәзәрдән кечирәк.

Гыса десәк, бу курсун маһијјәти марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин, социализм вә коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсинин әсасларыны ајдын бир шәкилдә шәрһ етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә онун мазмунуну, һәр шәјдән әввәл, XXII гурултај тәрәфиндән гәбул олунмуш Сов.ИКП Програмы мөјјән едир. Коммунизм гуручулуғунун елми сурәтдә әсаслаңдырылмыш конкрет програмыны, марксизм-ленинизм нәзәријјәси илә коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсинин бирлијини вә ајрылмәзлығыны, социализм бәјнәлмәләчилијин руһуну, халглар арасында сүлһ вә гардашлыг идејаларыны әкс етдиран Програмы—бүтүн совет халгынын Програмыны тәблиғ етмәк — ичтимајјат курсунун чох мүнһүм вәзифәсидир. Сов.ИКП МК-нын XXII гурултаја һесабатында дејилир: «Бизим јени Программымыз күтләләри коммунизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн әсасдыр».¹

Мәктәбин фәал вә шүүрлу коммунизм гуручулары сыраларына дахил олан һәр бир мәзуну Сов.ИКП Програмынын мазмунуну, мәнасыны вә маһијјәтинн јахшы билмәлидир.

Ичтимајјатнын тәдриғинә башланандәк шакирдләр Сов.ИКП Програмы илә, XXII гурултајын материаллары илә таныш олмушлар. Бу танышлыг мүхтәлиф јолларла: тарих курсунда, синифлә кечирилән сөһбәтләрдә вә синифдәнкәнар вахтларда көрүлән мүхтәлиф тәдбирләрдә, гәзет, журнал охумаг вә с. вәс. тәсилә һәјјәтә кечирилмишдир. Ләкин јалныз ичтимајјат курсунда Сов.ИКП Програмы һәртәрәфли өјрәнилә биләр: буну һәм фәннин мазмуну, онун шәрһинин мәнтиги, һәм дә орта мәктәби гуртармагда олан

шакирдләрин билик сәвијјәси тәмин едир. Сов.ИКП Програмынын мазмуну вә әһәмијјәти өјрәнилән заман Маркәзи Комитәнин һесабаты үзрә XXII гурултајын гәтнамәсиндә, Н. С. Хрушшов јолдашын гурултајдагы мәрузәләриндә вә ди-кәр чыхышларында, һабелә онун гурултајдан сонрақы чыхышларында ирәли сүрүлән мүнһүм мүддәалардан истифадә едилир. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән XXII гурултајын башга материалларындан да истифадә едир. һабелә, Сов.ИКП Низамнамәси вә Сов.ИКП МК-нын XXII гурултајдан сонра олмуш пленумларынын материаллары да нәзәрдән кечпирлир.

Бөјүмәкдә олан нәслин тәлим-тәрбијәсинин һәјјәтлә, мәһсулдар әмәклә әлағәләндирилмәсин ССРИ-дә халг маарифи системинин әсас принципидир. Бу принцип ичтимајјат курсунда хусусилә габарыг шәкилдә тәһһүр едир. Ичтимајјат курсунун мүнһүм хусусијјәтләриндән бири һәјјәтлә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә үзви әлағәдән ибарәтдир. Бунунла әлағәдар олараг, јухарыда дејилдији кими, Сов.ИКП Програмыны өјрәнмәјин чох бөјүк әһәмијјәти вар.

Демәк олар, бүтүн курс муасир мәсәләләрин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш вә һазыркы дәврә, јахыш кәләчәјимизә доғру јөнәлмишдир. О, шакирдләрин елми коммунизм руһунда тәрбијәләндирилмәсиндә көркәмли рол ојнајыр.

Мәлум олдуғу кими, кениш коммунизм гуручулуғунун ән мүнһүм вәзифәләриндән бири коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринин формалашдырмагдыр. Сов.ИКП социализм демократијасыны даһа да инкишаф етдирмәк, дәвләт органларына анд олан ајры-ајры вәзифәләри ичтимаи тәшкилатларә вермәк, сијаси вә мәдәни һәјјәтин бүтүн сәләләриндә ичтимаи әсаслары кенишләндирмәк хәттини мөһкәм сурәтдә јеридир. Одур ки, шакирдләри өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјјәтиндә фәал иштирак етмәјә һазырламаг, онлары совет ганунларына чидди әмәл едилмәси вә социализм бир-

¹ Сов.ИКП XXII гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 119.

көзашагыш гайдаларына һөрмәт бәсләмәсн руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн ичтимаијјат курсунда верилән һүгүг мәсәләләрини дәрннән вә әтрафлы өйрәннмәси чох вазибдир.

Адамларын әмәк тәрбијәси, әмәјә вә ичтимаи тәсәррүфата коммунист мүнәсибәтинин һәр васитә илә иккишаф етдирилмәси бүтүн тәрбијә ишинин әсасыны тәшкил едир. Ичтимаијјат курсу бу мүнһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә бир чох чәһәтләрдән көмәк едир.

Кәч пәслин коммунист тәрбијәсиндә һәлләсдичи бүгүврә олан совет һәјәтинин билаваситә мүнәһнәдә едилмәси мәктәбдә кечилән һәр һансы бир фәннә исибәтән ичтимаијјатда даһа бөјүк рол ойнајыр. Мәсәлән, тәдрис процесиндә доғма вилајәтә, ирәһәрә, шакирдләрин истеһсалат тәһмин кәчдикләри мүнәсисәјә анд материаллардан истифадә едилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәдриси билаваситә мәктәблинин әмәји илә әлгәләндирмәклә, ола таныш олан итгисадн кәстәричиләрдән истифадә етмәклә, әмәјә, социалист мултијјәтинә коммунист мүнәсибәтинин, ичтимаи борчун дүзкүн баша дүшүлмәсинин кәстәрән ајдыш мисаллар кәтирмәклә мүнәлим, итгисадн аилајышлары даһа јакшы шәрһ едә биләр, күтләви гәһрәманлыгыш маһијјәт вә тәзаһүрүнү даһа јакшы ишыгладырар, коммунист әмәји зәрбәчиләри вә коллективләринин фәалијјәтинин даһа јакшы тәһлил едәр, социализм демократијасынын һәртәрәфли кенишләндирилмәсинин вә төкмилләшмәсинин даһа јакшы кәстәрәр.

Һәјәтлә әләгә өз ифадәсини ичтимаијјат курсунун кәчилмәси үсулларында тапыр. Бу үсуллар кениш мүнәһибәдән, шакирдләрин рәсферат вә ишһаларынын һазырланмасындан, семинар типли мәшгәләләр кәчирилмәсиндән, синифдән вә мәктәбдә һәкәнарда оиларын сијаси-маариф ишиндән ибарәтдир. Бүтүн булар шакирдләрин мүнәгиллијини артырыр, оилары һәјәтлә һазырлајыр.

Һәһәјәт, ичтимаијјат курсунун ән мүнһүм хүсусијјәтләриндән бири онун

үмумиләшдиричи характер дашы-масыдыр. Шакирдләрдә елми дүн-јакөрүшү әсасларынын формалаш-масына мәктәбдә кечилән һәр бир фәнн өз көмәјини кәстәрир, ләкин бу фәннләрин һеч бири елми дүн-јакөрүшүнүн үмумиләшдирилмәсини характеристикасыннә вәсмәк, ша-кирдләрин елми дүнјакөрүшү илә әләгәдар олан тәсәввүр вә аила-јышларынын снәтсәл салмаг вәзи-фәсини өз гаршысында гәјмүр (һеч гәјә да билмәз, чүнки фәннләрин һәр бири елмин һәр һансы бир сәһә-синин әсасларыны өйрәнир). Мәк-тәбләрдә газанылымыш бүтүн би-лијә әсасланараг шакирдләрин дүн-јакөрүшү һазырлыгынын үмумиләш-дириб јетн, даһа јүксәк пиләјә гал-дыра биләчәк хүсуси бир фәннин олмамасы буна кәтириб чыхар-мышды ки, 1961-чи илин декабрында идеоложи иш мәсәләләринә да-ир Үмумиттифаг мүнәвирисиндә Сов.ИКП МК катиби Л. Ф. Илю-човун мә'рузәсиндә гәјд едилдичи ки, орта мәктәб «кәчләрдә бит-кин вә дүзкүн материалист дүн-јакөрүшүнүн формалашдырылмаасы вәзифәсинин һәләлик һеч дә тамами-лә јеринә јетирмир»¹. Һуманитар вә тәбиәтшүнаслыг фәннләрин кәчәркән шакирдләрин әлдә етмиш олдуғ-лары биликләрә әсасланан, бу би-ликләри үмумиләшдириб кениш-ләндирән ичтимаијјат курсу мәктәб тәһсилнин тамамлајыр вә орта мәк-тәб чәрчивәсиндә шакирдләрдә ел-ми дүнјакөрүшүнүн формалашды-рылмасынын, оиларын идеја-сијаси һазырлыгынын баша чатдырыр.

Курсун програм вә дәрәликлә шәрһ едилән бүтүн мәзмуну, онун тәдрис методлары буна јөнәлдил-мәлидир ки, мәктәбин һәр бир мә'-зуну ашағыдакылары јакшы бил-син: «Әсил марксизт, әсил ленин-чи о адамдыр ки, Маркс—Енкелс—Ленин тәһминин јакшы билмәклә бәрәбәр, ону һәјәтдә тәтбиғ етмәји, ондан зәһмәткешләрин һакимијјәти уғрунда, јетн һәјәт уғрунда мүнә-

ризәдә бизим бөјүк идеја силаһы-мыз ки ми истифадә етмәји» бача-рыр»¹.

«Ичтимаијјат» курсунун башга тәдрис фәннләри илә әләгәси

Артыг јухарыда кәстәрилышдыр ки, ичтимаијјат курсу орта мәктәбин һуманитар вә тәбиәтшү-наслыг фәннләриндән вәрдичи билик-ләри үмумиләшдирир, дәрнләшди-рир.

Ичтимаијјатла тарих фәнни арасында кениш гаршылыгыла әләгә вардыр. Тәбиәтшүнаслыг елмләринә данр биликләрә јанашы, тарихә данр биликләр дә кениш үмумиләш-дирмәләр үчүн, диалектик вә тарихи материализмин бир сыра мүддәала-рыннн шакирдләр тәрәфиндән мән-имсәнилмәси үчүн зәрури бүгүврә-дир.

Шакирдләр тарихи өйрәпәркән ичтимаи-нгтисадн формасијаларын мејдана кәлмәси, иккишафы вә дә-јишлмәси илә конкрет материал әсасында таныш олур, ичтимаи ин-кишафын мүнәрәгги характер дашы-дыгы һаггында тәсәввүр әлдә едир-ләр. Тарих курсларында мүнәһлиф халгларын һәјәтинин мүнһүм чәһәт-ләри ишыгландырылыр, бу чәһәтләр арасында олан гаршылыгыла әләгә шәрһ едилир, ичтимаи һәрәкатын мүнәјјәнедичи күчү—истеһсал үсулу-нун иккишаф етмәси кәстәрилыр. Фактик материалын тәһлил едил-мәси вә үмумиләшдирилмәси нәти-чәсиндә чох мүнһүм аилајышлар: чә-мијјәт тарихиндә әмәји ролу, син-ифләр вә синфи мүнәризә, дөвлә-тин маһијјәти вә чәмијјәтин сијаси тәшкилинин мүнәһлиф формалары, халг күтләләринин ролу вә с. һа-ггындакы аилајышлар тәшәккүл та-пыр. Шакирдләр халгларын мәдә-нијјәт сәһәсиндәки пәиллијәтләри, мүнәһлиф идејалары доғуран сәбәб-

ләр вә чәмијјәтин һәјәтиндә бу иде-јаларын ролу илә таныш олурлар.

Бүтүн булар сүбүт едир ки, ша-кирдләр һәр һансы бир фәннән, даһа артыг тарихин оилара вәрдичи би-ликләрә әсасән ичтимаијјат кур-сунда тарихи материализмин ән мүнһүм мүддәаларынн шүүрлу вә мөһкәм сүрәтдә мәннмәсәјә биләләр.

Тарихи материализмин ән мүнһүм мүддәаларынын өйрәннлмәси процес-синдә тарихә анд бир сыра фактлар, һадисәләр јада салыныб тәһлил ед-ил-лр ки, булар да ләзыми нәтичәләр чыхармаға вә үмумиләшдирмәләр етмәјә имкан верир. Мәсәлән, ичти-маи иккишафда мәлсуллар гүввәлә-рин ролуну кәстәрәкән истеһсал алатләринин иккишафында баһили-ча мәрһәләләри јада салмаг мөгә-дәүјүндүр. Јахуд, мүнәлим тарихи процесин һәрәкәтгеричи гүввәси ол-мағ с'тибары илә синфи мүнәризә-нин объектив һанунуну шәрһ едәркән сәһбәт заманы шакирдләрдән аша-ғыдакылары јада салмагы тәләб едир: оилара гулларын һансы ү-сәјлары мә'лумдур, бу үсәјлар нә илә нәтичәләнишдыр, һәмнн үсәј-ларын тарихи әһәмијјәти нәдән иба-рәтдир; феодал әсәротинә гаршы кәндилләрин һансы чыхышлары мә'-лумдур вә тарихи процесдә бу чы-хышларын нә ки ми әһәмијјәти ол-мушдур; пролетариатын тарихи вә-зифәси нәдән ибарәтдир, фәһлә син-финин бәјнәлхалг ингилаби һәрә-каты нә ки ми үмумдүнја тарихи на-илијјәтләр газанылышдыр?

Тарихә данр биликләр дә даһа ке-ниш үмумиләшдирмәләр етмәјә им-кан вәрир. Тарихи фактларын вә һа-дисәләрин тәсәдүфи јығыны ки ми дејил, һанунаүјүн бир процес ки ми, бир ичтимаи гурулушдан дикрәнә мүнәрәгги иккишаф ки ми өйрәнән, мәнәсуллар гүввәләрдә истеһсал мүнәсибәтләринин гаршылыгы асы-лылыгынын конкрет материал әса-сында нәзәрдән кәчирән, синфи мүнәризә тарихи илә таныш олан ша-кирдләр ичтимаијјат курсунда шәјләрин вә һадисәләрин үмуми әләгәси һаггында, һәрәкәт вә икки-шаф һаггында марксизт диалекти-канын мүддәаларынн, һәләлә тәбиәт

¹ Сов.ИКП XXII гурултайы вә идеоложи иш мәсәләләри, Москва, Дөвләт Сијаси Әдә-бијјат Нәшријјаты, 1962, сәһ. 35 (русча).

¹ Н. С. Хрушшов. Халгын күзәрәнинин јакшылашмасы вә конд тәсәррүфаты мән-суллары истеһсалынын даһа да артырмағ вәзифәләри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәш-ријјаты, 1961, сәһ. 247 (русча).

ва чөмүлжөтүн үмүмү инкишаф ганууларыны дага жахшы мөнимсөйлөр.

Ичтимаијјат бүтүн мөктөблөрдө тәбтбг едилмөшдөн әввәл тәчрүбә јолу илә апарылан тәдрис просесиндә РСФСР-ни бир сыра мөктөблөриндә мүәллимләр шакирдләрнин тәбиәт вә чөмүлжөтүн инкишафына даир һансы үмуми гануулары билдикләрини өјрәниши, онларә тәклиф етмишләр ки, илә тәбтбгдә, илә тәрсә дә чөмүлжәт һәјәтиндә бу ганууларын тәзәһүрүнү әјры-әјры мисаллар әсасында кәстәрсинләр.

Шакирдләр өз чавабларында тәбиәт вә чөмүлжөтүн үмуми инкишаф ганууларынын тәзәһүрләрини кәстәрмиш, кимјә, физика, тәбнијјат материаллары илә јанашы тарихә даир билдикләринә дә әсасланмышлар.

Шакирдләрнин чоху мөһсүлдар гүвәләрини вә иләсәл мүнәсибәтләрини инкишафы дилектикасында, инкишафын һәрәкәтвәрнич гүвәсән олап синфи мүбаризәдән, бир ичтимаи гурулушун дикәрнин ингилаби јол илә әвәз етмәсиндән данышмышдыр. Шакирдләр капитализм чөмүлжөтүнә хас олап эјдидијәтләр кәстәрмиш, социализмни капитализмә галиб кәлмәсини лабүд-лүјүндән данышмышлар.

Ичтимаијјат курсуну мүвәффеһијјәтлә мөнимсәнилмәсән үчүн тарихдән мүхтәлиф өлкәләрдә капитализмни вә онун јүксәк мәрһәләсән олап империализмни пәчә инкишаф етмиш олдугуну билмәјин, капитализмни мөһвинә вә лабүд оларат коммунизмни гәләбәсинә доғру апаран шоранг вә гүвәләрлә конкрет тарихи материал әсасында таныш олмағын, дүјә социализм системән өлкәләриндә социализм вә коммунизм гуручулуғуну конкрет шәкилдә өјрәнмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ичтимаијјат курсуну кәчәркәп шакирдләр бу билик әсасында капитализм вә социализм сийәсә игтисадынын бәзи мүнүм аңлајышларыны вә ганууларыны, слми коммунизм мүддәаларыны мөнимсәйләр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләр тарихи билникләрә ијләләнмәсән һәһәк кәшиш үмумиләшдирмә мөһсәди илә бу билникләрә әсасланмаға, һабәлә ичтимаијјат курсуна даир мүхтәлиф нәзәри мүддәалары конкретләшдирмәк үчүн һәмни билникләрдән истифадә етмәјә һәмкән вәрир.

Бәләликлә, «Марксизм-ленинизм — коммунизм гуручулуғуну нәзәри әсасыдыр» мөвзусуна даир слә биринчи дәрәдә утопик социализмни мүнүм чәһәтләр кәстәриләркән социализм чөмүлжөтүнни лөвһәләри — Р. Оуһини, Н. Г. Чернышевскийни өз әсәрләриндә тәсвир етмиш олдуглары бу лөвһәләр шакирдләрнин кәзү гаршысында чанландырылыр. «Социализм — коммунизм биринчи фазасыдыр» мөвзусунда социализм чөмүлжөтүнни иләсәл мүнәсибәтләрн мөһфуму өјрәнмәсән заман шакирдләр тарих фәһминдән социализмчәсинә сәнајәләшдирмәјә, кәнд тәсәрруфатынын коллективләшмәсинә, мүнәрибәдән сонракы иләләрн бөјүк тикинтиләринә вә с. даир билникләриндән истифадә едилир. Мүәллим социализм вә коммунизм гуручулуғунда социализм јарышынын әһәмијјәтнин иләсәл едир, коммунист әмәји чүчәртиләрнин кәстәрир вә шакирдләрлә сәһбәтиндә социализм јарышынын јаранмасы вә инкишафы тарихини јада салыр, коммунизм гуручулуғуну мүхтәлиф мәрһәләләриндә јарышын алдығы јәни формалары тәсвир едир.

«XX әср — коммунизм тәнтәнәсә әсидир» мөвзусуну мөзунуну сечилмәсә вә онун өјрәнмәсән үчүн нисбәтән аз вахт әјрылмасы бир чох чәһәтдән ондән ирәлән кәлмәшди ки, бу мөвзү башлыча оларат семинар мөһгәләсә шәклдә кәчиләчәк, һәм дә бу заман ССРИ тарихи вә јәни тарих фәһләрини конкрет материалындан истифадә едиләчәкдир.

Тарих фәһләри илә ичтимаијјат фәһни гаршылыгы сүрәтдә әләгәдәрдыр. Шакирдләр тарихдән әлдә етмиш олдуглары билик һәм ичтимаијјат курсу материалларынын јахшы мөнимсәнилмәсинә кәмәк

едир, һәм дә ону артырыр: бу билик бир сыра һалларда јәни фәктик материал һесабына әңкишләшди, дәрнәләшди вә системә дүјүр. Мәсәлән, бәһинчи мөвзү кәчнләп заман шакирдләр чәри сийәсәтә даир мүхтәлиф материаллардан истифадә етмәкә јәни тарихә даир билникләрини дә артырырлар. Ичтимаијјат курсуну икинчи вә дөрдүңчү мөвзүләриндә социализм мүлқијјәтнин ики формасы, колхоз һүгүгулуң үнсәрләри өјрәнилир, дөһәт вә кооператив мүлқијјәти формаларынын инкишаф пәрспективни, буларын инкишаф едәрәк коммунист мүлқијјәтнә чеврилмәсән јоллары нәзәрдән кәчпирлир вә бүтүн булар шакирдләрн колхоз гуручулуғу тарихини даир әлдә етмиш олдуглары билникләри дәрнәләшдирир.

«Социализмдә милләтләр» адлы јарыммөвзуну (икинчи мөвзү) материалы шакирдләрн билијини дәрнәләшдирир. Бу мәсәлә өјрәнмәсән заман шакирдләр мөһүм олап материалын (мәсәлә, ССРИ тарихи курсундан «Совет һакимијјәтин мөзлүм халлары хиләс етмәсә», «Вәтәндәш мүнәрибәсиндә рус халгы илә Русија халларынын һәрби-сийәсә иттифакы», «ССРИ-нин јаранмасы», «ССРИ-дә мөдәни ингилаб» мөвзүләрини) тәкярланмасы әсасында мүәллим марксизм-ленинизмни милләт вә халг мөһфуму, Ленин «милли сийәсәтин» әсәс принципләрини ајдылашдырыр.

Ичтимаијјат курсу коммунизм гуручулуғу јолларына даир шакирдләр тарихдән әлдә етмиш олдуглары билији дәрнәләшдирир, ичтимаи-игтисади бир формасија олмәк етмәсә вә коммунизм һаггында, ону ики фазасынын үмуми чәһәтләр вә хүсусијјәтләрн һаггында шакирдләрә тәм тәсәввүр јарадылмасына һәмкән вәрир.

Имтаһанларә һазырлыг көрүлән заман дә тарих вә ичтимаијјат курслары арасында кәшиш әләгәһи нәзәрә алынмасы вәһибдир. Ичтимаијјат кәчилмәсә вә тарих курсуну тәкярә просесиндә чалышмаг ләзымдыр ки, бу фәһләрдән шакирдләрн билијни гаршылыгы су-

рәтдә әңкишләшдирилсин. Шакирдләрн ичтимаијјат курсунда дилектик вә тарихи материализм ганууларынын, социализмни игтисади ганууларынын вә с. өјрәнмәләри нәтичә етмәсә илә онә кәтириб чыхармалыдыр ки, шакирдләр тарихдән вәрдикләри чавәблар дага дәрнә олсин. Тарихдән бир сыра мәсәләләр ичтимаијјат курсуну кәчилмәсә илә әләгәдә тәкярламаг мөһсәдәүјүлдур. Мәсәлән, биринчи мөвзүдә «Канитализмдә социализм кәчилмәсәнин ингилаби характер» мәсәләсә кәчнләп заман ССРИ тарихи курсундан Совет дөвләтинин тәшкили, Бөјүк Октябр социалист ингилабынын үмумдүјә тарихи әһәмијјәти, В. И. Ленинни сон чыгышлары ки-ми материал тәкяр едилә билор.

Ичтимаијјат курсуну мөнимсәнилмәсиндә әдәбијјатә даир билник дә аз рол ојнамајачагдыр. Бу билијә әсасланараг мүәллим ичтимаи шүүруп формаларында бир олмәк етмәсә илә нәтичәләрини, конкрет оларат әдәбијјатини ролуну шөрһ едәчәк вә кәстәрәчәкдир ки, совет әдәбијјатынын јүксәк ичтимаи мәсәдә «халгы коммунизм гуручулуғунда јәни инаијјәтләр угрунда мүбаризәјә галдырмагдыр». Ичтимаијјат курсуну бир чох мүддәаларыны, хүсусән јәни коммунист мүнәсибәтләрнин инкишаф етмәсә, коммунизм чөмүлжәти адамынын формалашмасы просесини өјрәнәркән мүәллим вә шакирдләр канитализм гурулушу илә социализм гурулушуну мүнәјисә етмәк вә с. мөһсәди илә чох вахт бәһни әдәбијјатини он јахшы әсәрләринә мүнәрибәт етмәли олачаглар.

Коммунизм чөмүлжәти адамынын формалашмасы мәсәләсә орта мөктәб мөзунларыны чох дүшүндүрүр. Бир чох мүәллимләр бу мәсәләләрн тәрбијәни әһәмијјәтини, шакирдләрн марағыны нәзәрә алараг ичтимаијјат дәрсләриндә програмда нәзәрдә тутулан материалы кәчнләп сонра иши дага кәшиш мигәсәдә дә-

1 Н. С. Хрушов. Әдәбијјат вә нәтичәләрини халгы һәјәти илә сых әләгәһи угруп-да.

2934

вам етдиришләр: әдәбијат мүәллимләри илә бирликдә дунјакөрүшү вә әхлаг мәсәләләринә даир диспутлар, конфранслар кечирмишләр.

Ичтимаијјатын, хусусән биринчи мөзунун мазмуну тәртиб едләркән нәзәрдә тутулмушдур ки, ону өйрәнмәјә башларкән шакирдләр тәбиәт елмләри сәһәсиндә хәјли билгә малик олурлар. Тәбиәт елмләринин ганунлары илә таныш оларкән шакирдләр тәбиәти «нечәдирсә, еләчә...»¹ баша дүшмәји өйрәнир, тәбиәтдә олан шәјләри вә һадисәләри онларын гаршылыгы алағәсиндә, даими инкишафда, дәјишмәкдә вә јениләшмәкдә дәрк едирләр.

Мәсәлән, шакирдләр үзви вә гејри-үзви маддәләрин гурулушу илә, битки вә һејванлар аләми һүчәјрәләринин гурулушу илә таныш олараг дунјанын маддијјәти, онун вәһдәти, тәбиәтдә шәјләрин вә һадисәләрин гаршылыгы алағәси вә инкишафы анлајышларыны даһа јакшы мәнимсәјирләр. Тәһрүбә мәгсәди илә апарылан тәдрис просесиндә Д. И. Менделеевин дәври ганунун мазмуну тәһлил едилмишдир. Дәври чәдвәли материалы диалектиканын әсас мүддәә вә ганунларынын, хусусән кәмијјәт дәјишмәләринин кәйфијјәт дәјишмәләринә кечмәси һаггындагы гануна ајдын сүбүтдур². Маддәләрин мүхтәлиф чеврилмәләри, лабораторија ишләри заманы шакирдләрнин мүшәһидә етдикләри кимја реаксијалары да буну сүбүт едир.

Физиканы өйрәнәркән шакирдләр материјанын ән садә вә үмуми һәрәкәт формалары һаггында, атомун гурулушу һаггында билгидә әлдә едирләр. Онлар енержинин итмәмәси вә

чеврилмәси гануну илә, һәрәкәт мигдарынын итмәмәси гануну илә, үмуми чәзибә гануну вә с. илә таныш олурлар. Шакирдләр материјанын вә онун һәрәкәтинин әбәдилји анлајышына, тәбиәт ганунларынын объективлијинә, онларын дәрк едилә билмәсинә кәтирилиб чатдырылыр. Һәтта шакирдләрнин физика дәрсләриндә таныш олдуғлары анлајыш вә ганунаујунлуғларын бир гисминин кәстәрилмәсиндән дә ајдын олур ки, бу фәнн шакирдләрдә материјалист дунјакөрүшүнүн формалашмасында бөјүк рол ојнајыр.

Тәбијјәт дәрсләриндә Дарвиннин тәкамүл нәзәријјәсинин өйрәнилмәси, биткиләр вә һејванлар аләминин ән нбтидан организмләрдән тутмуш инсанадәк инкишаф етмәси просеси илә конкрет материјал әсасында танышлыг шакирдләрнин тәбиәтдә шәјләрин вә һадисәләрин үмуми алағәси, бир-бирини гаршылыгы сүрәтдә шәртләндирмәси, даими инкишаф етмәси һаггында диалектик материјализм мүддәәсини сүбүт едән дәлилләрлә снлаһландырыр, диалектиканын ганунларыны онларын јакшы баша дүшмәләринә көмәк едир. Тәбијјәтдан шакирдләр өйрәнирләр ки, шуур инсан бейнинин фәалијјәти мөһсулулур. Онлар али синир фәалијјәти һаггында И. П. Павлов тәһлиминин әсас мүддәәләри илә таныш олурлар. Бу билгик, шакирдләрнин ичтимаијјәт дәрсләриндә фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин ики чәһәтинә: материјанын илкин вә шуурун икинчи олмасына, дунјанын дәрк едилә билмәсинә даир материјалы јакшы мәнимсәмәләринә көмәк едир.

Тәбиәтшүнаслыг фәиләриндән шакирдләрнин әлдә етмиш олдуғлары билгидән истифадә едилмәсинә даир мисал олараг Ленинграддагы 123 нөмрәли мәктәбин мүәллими В. В. Бојков тәрәфиндән һазырланмыш ашағыдакы тапшырыгы кәстәририк.

«Марксизм-ленинизм—коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыдыр» мөвзусунда тәбиәт вә чәмијјәтдә шәјләрин, һадисәләрин гаршылыгы алағәси вә бир-бирини гаршылыгы сүрәтдә шәртләндирмәси һаггында

диалектик мүддәәны өйрәндикдән сонра әлдә едилмиш билији мөһкәмләтмәк үчүн шакирдләрә ашағыдакы тапшырыг верилимишди.

Кимјаја, тәбијјәтә даир биликләрә әсасланараг ашағыдакы суаллара чәваб вермәли: 1. Кимјәви үнсүрләрнин вә тәбиәтдәки маддәләрин гаршылыгы алағәсини әсасландырмаг үчүн Д. И. Менделеевин дәври ганунунун әһәмијјәти нәдән ибарәтдир? 2. Организмләрә онларын һәјәт шәраитинин вәһдәти гануну диалектиканын һансы мүддәәсиндән ирәли кәлир?

Дикәр билгик сәһәләриндән тәбиәтдә вә ичтимаи һәјәтдә һадисәләрин гаршылыгы алағәсини вә бир-бирини гаршылыгы сүрәтдә шәртләндирмәсини тәсдиг едән мисаллар сечмәли.

Мүһүм анлајышлары, ганунаујунлуғлары даһа јакшы шәрһ етмәк мәгсәдин илә ичтимаијјәт дәрслијиндә дә тәбиәтшүнаслыг елмләринә даир материал верилр. Мәсәлән, мүәллим дәрсликдә физикаја, кимјаја, тәбијјәтә, астрономијаја даир инандырычы мисаллар тапа биләр. Булар диалектиканын әсас мүддәә вә ганунларынын даһа јакшы баша дүшүлмәсинә көмәк едир.

Үмуми биолокија курсу һәм диалектик, һәм дә тарихи материјализмин мәнимсәнилмәси үчүн лазыми база јарадыр. Инсанын мәншәји вә инкишафы тарихыны өйрәнән шакирдләр бу инкишаф просесиндә әмәјни ролуну даһа јакшы баша дүшүрләр.

Мәктәбдә кечилән ријәзијјәт, физика, кимја, тәбијјәт фәнләри шакирдләр биликләрә снлаһландырыр вә бу билгиләр коммунизмни мадди-техники базасынын јарадылмасы, шәһәрләр кәнд арасындакы, зәһни әмәклә физики әмәк арасындакы фәргләрнин арадан галдырылмасы илә алағәдар олан мәсәләләрин һәллиндә, зәһмәткешләрнин һәјәтинын даһа дә јакшылашдырылмасында һәммин елмләрнин ролуну ичтимаијјәт курсунда ачыб кәстәрмәјә вә шәрһ етмәјә имкан верир.

Бу мәсәләләрин, һабелә курсун фәлсәфәјә даир һиссәсинин өйрәнилмәсиндә игтисади чоғрафија мәлуматы да аз рол ојнамыр. Коммунизмни мадди-техники базасыны јаратмағын әсас истигамәтләринин јакшы баша дүшмәкдә ССРИ-нин игтисади чоғрафијасы курсунун ролу хусусилә бөјүкдүр, чүнки бу фәнн ССРИ-нин тәби сәрвәтләринин вә әмәк еһтијатларынын чоғрафијасы һаггында, елкәмиздә ағыр вә јүпкүл сәһәјенин, кәнд тәсәрууфатынын, нәғлијјәтин инкишаф перспективләри һаггында билгик верир: мүтфәиг республикалар һаггында игтисади-чоғрафи хүләсә Ленин милли снјәсәтинин әсасарыны јакшы баша дүшмәјә, коммунизм гуручулуғу сәһәсиндә совет халқларынын мүвафәғијјәтләринин әјани шәкилдә кәстәрмәјә көмәк едир.

Орта мәктәбдә кечилән бүтүн фәнләр арасында ичтимаијјәт курсунун әһәмијјәтинин нәзәрдән кечирәркән буна хусуси диғгәт јетирилмәлидир ки, һәммин фәннин өйрәнилмәси мүхтәлиф тәдрис фәнләри арасындакы алағәләр шакирдләрнин ајдын баша дүшмәләринә көмәк едир. ССРИ тарихи вә ән јени тарих фәнләри арасындакы алағә даһа габагыг шәкилдә нәзәрә чарпыр, чүнки ичтимаијјәти кечдикдән сонра тарихи материјализмин мүһүм ганунлары илә таныш олан шакирдләр зәманәмизин әсас мазмунуну, бир-биринә зидд олан ики системни инкишаф перспективләрини, бүтүн дунја миграсида социализм вә коммунизмни тәнтәнәспинин илкин шәртләрини дәриндән баша дүшүрләр. Ичтимаијјәт курсунда үмуми инкишаф ганунларынын өйрәнилмәси, чәмијјәтлә тәбиәт арасында чохчәһәтлә алағәнин ачылыб кәстәрилмәси, мүхтәлиф билгик сәһәләринә аид хусуси ганунларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәси вә орта мәктәбдә кечилән елмләрнин әсасларынын мазмуну арасында олан бәзи мүһүм алағәләрнин баша дүшүлмәси үчүн шәраит јарадыр.

Ичтимаијјәт курсунун шакирдләрнин билијини пәчә зәнкинләшдирдијини орта мәктәб мәзунлары өз

¹ Ф. Епксел, Тәбиәт диалектикасы. Дөвләт Снјәси Әдәбијјәт Нәшријјәти, 1955, сәһ. 157 (русча).

² Ичтимаијјәт вә кимја фәиләринин алағәсинә даир мәсәләләр Л. А. Светковун «Преподавание истории в школе» журналында (№ 2, 1962-чи ил, сәһ. 69—78) дәрк олунмуш мәғаләсиндә конкрет шәкилдә шәрһ едилр.

сөлһөтләриндә көстөрмиш, өз ишләриндә бу барада язмышлар.

Будур, Москвадағы 315 нөмрәли мәктәпнн шакирдләриндән бирини чавабы беләдир: «Бу курсу өйрәнмәклә мән аз да олса, марксизм-ленинизм пәзәриҗәсн илә таныш олдум. Фәлсәфә мәсәләләрини, мәһсулдар түвәләлрә истеһсал мүнәсибәтләрини әләгәсн мәсәләсини мұзакирә етдирмиз дәрсләр мәнни чох хашума кәлдн.

Бу фәһни өйрәнмәклә мән, тарихин, һәбелә дикәр фәһләрин кечилмәси просесиндә әлдә етмиш олдугум бүтүн билнкләрн санки әсәсләндирдим.

Бу фәһни өйрәндикдән сонра мән партијамыз, халғымыз гаршысында, һәбелә бүтүн дүнја зәһмәткешләрн гаршысында нә кини вәзифәләр дурдугуну даһа әйдин билдм, коммунизмин мадди-техники базасынын нә демәк олдугуну баша дүшдүм. Сијаси билнкләрин әсәсләрнн өйрәнмәсн сәјәсиндә мұасир һәјәт мәсәләләриндән, харичи өлкәләрдә олан һадисәләрдән даһа јахын баш чыхармаға башламышам. Социализмин гәләбәсини нә капитализмин мәһвини лабүдлүҗ мәсәләсн мәнни үчүн даһа әйдин олмушдур».

Јени фәһнин бөјүк тәлим-тәрбијәни әһәмијјәти јалшыз онда дейлдир ки, о, мүхтәлиф тәдрнс фәһләриндән шакирдләрн әлдә етмиш олдуглары билнкләрн үмүмләшдирнр, бу билнкләрн зәнкннләшдирнр низама салыр, һәм дә ондадыр ки, о, мәзмуну етибары илә орта мәктәб мәззупларыннн һазыркы вә кәләчәк әмәли фәалијјәтләрн илә сых әләгәдәрдыр. Тәчрүбә гајдасы илә апарылап тәдрисн кедишиндә шакирдләрн истеһсалат тәлимин кечдикләрн мұәссәсәнин, идарәнин истеһсал вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти илә мүхтәлиф формаларда әләгә јарадылмышдыр.

Кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә әмәјни характери вә ролу мәсәләсини, әмәк вә колхоз һуғуғна данр мүддәаларн, коммунизмин мадди-техники базасын јаратмағын башлыча етигамәтләрини, социалист мүлкијјәти формалары ин-

кишаф просесини вә с. мәсәләләрн ичтимаијјат курсунда өйрәнилмәси истеһсалат тәлиминдә вә кәләчәк әмәк фәалијјәтиндә гаршыда дурән вәзифәләрн шакирдләрн даһа јахшы баша дүшмәләринә көмәк едир.

Тәчрүбә мәсәдн илә апарылап тәдрнс просесиндә ичтимаијјат мүәллимләрн коммунист әмәјни бригадаларыннн вә ја бу ады алмағ үчүн мүбаризә апаран коллективләрнн фәалијјәтиннн өйрәнилмәсини тәшкил етмишләр. Шакирдләр һәмчинин мұәссәсәләрн планлары илә, истеһсалат көстәрнчиләрн илә, техники тәрәггн мәсәләләрн илә, гәнаәт үсулунун, әмәк мұһафизәси тәдбирләринн һәјәта кечирилмәси мәсәләләрн вә с. илә таныш олурдулар. Конкрет истеһсалатла бу чүр танышылығын пәтичәләрн семинар мәшгәләләриндә вә конфрансларда үмүмләшдирилдн. Семинар мәшгәләләриндә вә конфрансларда, дөвләт мұәссәсәләринн ишчиләрн вә колхозчуларла көрүшләрдә шакирдләрн сөйләдикләрн тәғһиди гәјдләр бир чох һалларда истеһсалын, зәһмәткешләрн тәһсилинн, мәдәни естирәһәтинн тәшкилиндә олан пәгсанларын арадан галдырмамыснә көмәк едирдн. Ыр тәрәфдән ичтимаијјат мүәллиминн рәһбәрлији алтында көрүлән бу иш, дикәр тәрәфдән нсә шакирдләрнн истеһсалат тәлими коммунизм гуручулуғу вәзифәләринн даһа дәрнндән баша дүшүлмәсннә, кәнчләрдә коммунист шүүрлулуғу тәрбијәсннә көмәк етмишдыр.

«Ичтимаијјат» курсунун кечилмәсннә мүәллимн, мәктәбин, шакирдләрнн һазырлашдырылмасы һагғында

Ичтимаијјат курсунун гаршысында дурән бөјүк тәлим-тәрбијә вәзифәләринн мұвәфғәғијјәтлә јеринә естирилмәсн хәјли дәрәчәдә мүәллимн идеја-пәзәри вә педагожи һазырлығындан, онун тәлим-тәрбијә ишинә јарадычылығла јанашмасындан, һәбелә бу јени тәдрнс фәһнинн кечилмәсннә педагожи коллективн, ичтимаи тәшкилатларын, мәктәбин бурахылыш синифләриндә охујан

шакирдләрнн һазыр олуб-олмамаларындан асылдыр.

Мәлум олдугу кини, ичтимаијјат курсунда слми билнкләрн бир чох сәһәләринә: фәлсәфә, сијаси игтисада, слми коммунизмә, һуғуға, тарихә вә с. данр мәлумат верилр. Курсун бу хүсусијјәти мүәллимн йәртәрәғли вә дәрнн һазырлыға малик олмасынн тәләб едир. О, марксизм-ленинизм пәзәриҗәсн сәһәсиндә билнјини данм тәкмилләшдирмәли, К. Марксын, Ф. Енкелсн, В. И. Ленинн әсәрләрнн мүнтязәм сурәтдә вә дәнә-дәнә охумалыдыр. Партијанын Програмы, Сов.ИКП XX, XXI вә XXII гурулталарынн материаллары, бейпәхалғ коммунист вә фәһнә йәрәкатынын програм сәһәдләрн, партија вә дөвләтин дикәр сәһәдләрн мүәллимн столүстү китаблары олмалыдыр.

Мәркәзн вә јерли гәзетләрнн, «Коммунист», «Вопросы философии», «Политическое самообразование», «Советское право» кини журналларын вә дикәр ичтимаи-сијасн нәшрләрн, һәбелә педагожи журналларын материаллары данм мүәллимн әлиини алтында олмалыдыр.

Ичтимаијјат фәһниндән мұһазирәләрә, сөлһәтләрә, семинар типли мәшгәләләрә һазырлашмағда фәлсәфә, сијаси игтисада, сијаси билнкләрн әсәсларына вә сәһрә данр мүхтәлиф дәрә вәсантн мүәллимә бөјүк көмәк көстәрәр. Бунлардан бәзнләрнн адыны чәкәк: Совет Иттифағы Коммунист Партијасынын тарихи. 2-чн нәшр. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Сијаси билнкләрн әсәслары. Дәрә вәсантн. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Марксизм-ленинизм әсәслары. Дәрә вәсантн. О. В. Куусинени үмүми редактәси илә. 2-чн нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Марксист фәлсәфәнин әсәслары. Дәрәлиқ. Ф. В. Константиновун редактәси илә. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; В. Г. Афанасјев. Фәлсәғи билнкләрн әсәслары. Күтләви дәрслиқ. 2-чн нәшри. Дөвләт Ичтимаи-Игтисади Әдәбиј-

јат Нәшријјаты, 1962; Марксист фәлсәфә дәнр гираәт китабы. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1960; Марксизм-ленинизм фәлсәфәснә дәнр хрестоматија. Икн чилд. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1961; Л. А. Леонтјев. Сијаси игтисадын ибтидан курсу. 2-чн нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; П. И. Никитин. Сијаси игтисадын әсәслары, күтләви дәрслиқ. 2-чн нәшри. Дөвләт Ичтимаи-Игтисади Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Сијаси игтисад. Дәрслиқ. 4-чү нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962.

Тәдрнс башлананадәк вә тәдрнс просесиндә мүәллим мұһүм мәсәләләри әйдин вә йфадәли бир шәкилдә шәрһ етмәјә имкан верән материаллары, слми-күтләви вә бәднн әдәбијјатдан парчалары, вахташыры мәтбуат материалларынн, доғма өлкәдә халғ тәсәррүфатынын әјры-әјры сәһәләринн инкишафына данр мәлуматлары вә с. топлајыб системә салыр.

Ичтимаијјатдан дәрә сәјән мүәллимн чох мұһүм вәзифәсн өзүнүн педагожи билнјини, методики мәһарәтинн данм тәкмилләшдирмәк, бу сәһәдә гнјмәтли нә варса һамысынн өйрәнмәкдир. Тарихин тәдрнсиндә, јахын кечмишәдәк кечилән ССРИ Конституцијасынын тәдрнсиндә мүсбәт тәчрүбәјә әсәсләнмағ, һәбелә јени фәһн сәһәсиндә апарылап үчиллик тәчрүбә ишиннн пәтичәләрнн дән истифаадә етмәк лазымдыр.

Мәсәлән, ашағыдакы мөчмүәләрдә вә методики вәсантдә фәјдалы мәсәләһәтләр всрилар: «Мәктәбдә сијаси билнкләрн әсәслары» курсунун тәдрнс сәһәсиндә плк тәчрүбә», А. Т. Кинкулкинн редактәси илә. РСФСР ПЕА-нын Нәшријјаты, 1961; «Мәктәбдә сијаси билнкләрн әсәслары», З. Т. Серкованын, Н. Д. Нелјубинн редактәси илә. Свердловск китаб нәшријјатынын нәшри. 1962; В. Б. Божков. «Сијаси билнкләрн әсәслары» курсунда «Марксизм-ленинизм—коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсәслары» мөвзусунун өйрәнилмәси. Г. А. Бородачын вә В. И. Мазуренконун редактәси илә.

РСФСР ПЕА-нын нәшриятты, 1962; В. В. Божков, В. И. Калужный, П. М. Никодимов, М. П. Овчинникова. «Сијаси биликкәрин әсаслары» курсунда «Социализм — коммунизм биринчи фазасыдыр» мөвзусунун өйрәнилмәси. Давыдовун редактәси илә. РСФСР ПЕА-нын нәшриятты, 1962. «Советокәја педагогика», «Народное образование», «Преподавание истории в школе» журналларында бу мәсәлә һаггында дәрчә олунмуш мәғаләләрдә дә фәјдалы мәсләһәтләр верилмишдир.

Сов.ИКП XXII гурултајы материалларынын өйрәнилмәси саһәсиндә газанылмыш марағлы тәчрүбә мұәллимә һејди көмәк едәр. Бу тәчрүбә вахташыры методикә әдәбијатда ишығландырылмыш, һабелә мә'рузәләрдә, мұәллимләрәи тәкмилләшдирмә институтларынын төвснјләриндә әкс етдирилмишдир.

Мұәллим курсун тәдрисиндә мұхтәлиф методикәи усуллардан вә тәшкиләт формаларындан истифадә едәчәк: мұсаһибә, әкскурсјя, көрүш, семинар мәшғәләләри вә с. кечирәчәкдир. Буна көрә дә кәрәк ишин бу нөвләри әввәләчәдән планлашдырылсын, һазырланан тәдбирләрин мазмуну вә мүддәтләри һаггында мұвафиг идәрә вә мұәссисәләрлә данышылыб разылыг әлдә едилсин.

Ичтимаијјат фәннинин тәдрисинә һазырлашаркән нәзәрә алынмалыдыр ки, бу курс һәфтәдә дөрд сәат олмағла, дөрс илтини икинчи јарысында кечириләчәкдир. Оун тәдрисинин тарих дәрсләри илә әләғәдәр шәкилдә планлашдырылмасы һаггында «Преподавание истории в школе» журналынын 1962-чи илдә чыхан 6-чы нөмрәсиндә бәһс едилмишдир.

Ичтимаијјат мұәллими, бир гәјдә оларат, тарих мұтәхәссисидир. Һалбуки, мұхтәлиф билик саһәләрини үмүмиләшдирән јени курс һәм ичтимаи, һәм дә тәбиәтшүнәслыг фәнләринә даир материаллардан тәлим-тәрбијә ишләриндә кениш бир сурәтдә истифадә олунмасыны тәләб едир. Мұәллим јени

фәндән мұвәффағијјәтлә дәрс һәмәк үчүн мәктәб коллективинин, хусусан јухары синифләрдә дәрс дөјән мұәллимләрин әлбир ишинә вә көмәјинә арһаланмалыдыр.

Ғабағчадан ичтимаијјат курсунун програмы илә таныш олан физика, кимја, тәбијјат, география, әдәбијјат мұәллимләри шакирдләрә мә'лум олан һансы фактлар вә һадисәләрә, һансы гаунауғунлуғлар дәрсләрдә әсасланмағын, мұхтәлиф фәнләрә даир һансы әјани вә саитдән, һансы елми-күтләви әдәбијјатдан истифадә етмәјин ләзым кәлдијн һаггында мәсләһәт вәрә биләрдәр вә вермәлидирләр.

Ләкин бу, әлбир ишләмәјин јалыыз биринчи мәрһәләсидир. Елми дүнјакөрүшүнү даһа јахшы формалашдырмадан өтрү конкрет биликкләри системә салыб үмүмиләшдирмәли олан курсун кириши тәбиәтшүнәслыг вә һуманитар фәнләриндән дәрс дөјән мұәллимләрән тәләб едик ки, оилар өз фәнләринин ичтимаијјатла вә дикәр фәнләрә әләғәләндирилмәси үзәриндә дүшүнсүнләр, шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы саһәсиндә мәктәбдә көрүлән бүтүн ишләрин күчләндирилмәси үчүн план һазырлајыб һәјәтә кечирсинләр.

Јени фәннин кечилмәси илә әләғәдәр оларат мәктәбләрин педагогикәи коллективләри әлбир ишин мұхтәлиф формаларындан истифадә етмишләр. Мәсәлән, бир сыра мәктәбләрдә педагогикәи шураларын ичласлары олмуш, семинарлар кечирилмиш, јени фәннин гаршысында дуран вәзифәләрә вә мазмунуна даир мә'рузәләр дииләнилмиш, тәдрис фәнләринин гаршылыгы әләғәләри мұзакирә едилмишдир. Бир чох мәктәбләрдә семинарлардан, педагогикәи шуранын ичласындан, тәдрисин тәчрүбәси тәхмини оларат јекунлашдырылдыгдан сонра шакирдләрин елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәсәләсинә һәср едилән конфранслар кечирилмишдир. Һәмин конфрансларда мұәллимләр, мәсәлән, ашағыдакы мазмунда мә'рузә етмишләр: «Мәктәб-

дә физиканын тәдриси процесиндә дүнја һаггында материалист тәсәввүрүн шәрһи», «Х синифдә бәдии әсәрин идеја мазмунунун тәһлили», «Биологика дәрсләриндә материалист дүнјакөрүшү тәрбијәси», «ССРИ-нин итгисади географиясы дәрсләриндә мәһсулдар күввәләри јерләшдирмәјин социалист принципин ачылыб кестәрилмәси», «География дәрсләриндә «чәмијјәтин мадди һәјат шәрәити» аңлағышы үзәриндә иш», «Тәбиәтин инкишафына даир объектив гауунларын физика вә кимја дәрсләриндә ачылыб кестәрилмәси» вә с.

Мәктәбләрдә, рајон педагогикәи кабинетләринин јанында јухары синифләрдә һуманитар вә тәбиәтшүнәслыг фәнләриндән дәрс дөјән мұәллимләрин семинарларыны тәшкил етмәк мәғсәдәуғундур. «Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшү формалашдырмағын јоллары» мөвзусуна һәср едилән бу семинарларда програмлары, дәрсликкләрин тәһлили, тәдрис тәчрүбәсинин нәзәрә алынмасы әсасында шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мұхтәлиф фәнләрин ојнадығы рола даир тәчрүбә мұбадиләси кечириләчәк, фәнләр арасында сәмәрәли әләғә јарадылмасындан, шакирдләрдә әғидәнин формалашдырылмасы саһәсиндә көрүлчәк әлбир ишләрин јолларындан данышылачакдыр. Һәмин семинарларда фәнләрәсәи экскурсия, конфранс, диспут вә с. кечирилмәси планларыны һазырламағла фәјдалыдыр. Бу чүр методикәи семинарларын кечирилмәси нәтижәсиндә елми-тәчрүби конфранслар үчүн, «Педагогикәи мұһазирәләр» үчүн мә'рузәләр һазырлана биләр.

Ростов-Дондакы 21 нөмрәли мәктәбдә (мұәллим Т. К. Јалтырдыр) јухары синифләрдә охујан шакирдләрин вәлидәјнләринин јығынчагы кечирилмиш, бурада ичтимаијјат мұәллими јени фәннин вәзифәләри, оиун тәдрисинин хуеусијјәтләри һаггында данышмышдыр. Бу чүр иш бөјүк мүсбәт нәтичә вәрә биләр. Јени фәннин гаршысында гојулмуш бөјүк тәрбијә вәзифәләри, оун им-

канлары илә таныш олан вәлидәјнләр өз ушағларыны даһа дүзкүн тәрбијә етмәјә чалышар, ичтимаијјат мұәллимләри вә синиф рәһбәрләри илә сых әләғә сахлајарлар. Бундан әләвә, вәлидәјнләр фәнлә әләғәдәр оларат планлашдырылмыш әкскурсияларын, көрүшләрин һәјәтә кечирилмәсинә көмәк едә биләрдәр.

Истәр ичтимаијјат мәшғәләләри башланмағышдан әввәл, истәрсә дә бу фәннин тәдрис едилдијн заман мұәллим китабханачы илә бирликдә бөјүк һазырлыг ишн көрүр. Мәктәб китабханасы шакирдләрин өз үзәрләриндә мұстағил ишләмәләринин тәшкил етмәк үчүн, семинар типли мәшғәләләр үчүн чохлу әдәбијјата малик олмалыдыр. Бурада марксизм-ленинизм классикләринин, мазмуну шакирдләр тәрәфиндән биләвәситә өйрәнилән әсәрләри кифәјәт миғдарда олмалыдыр. Бу әсәрләр сырасына К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијясынын манифести», В. И. Ленинни «Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси», «Дәвләт һаггында», «Бөјүк тәшәббүс», «Совет һакимнјјәтинин нөвбәти вәзифәләри», «Кәңчәләр иттиғағларынын вәзифәләри» әсәрләри дахилдир. Партијянын Програмы вә Низамнамәси, ССРИ Конституциясы, Сов.ИКП XX, XXI вә XXII, гурултајларында Н. С. Хрушчовун мә'рузәләри, комсомолун низамнамәси һәр бир шакирднин әли алтында олмалыдыр. Мәктәб китабханасы журнал вә гәзетләрдән, елми-күтләви вә бәдии әдәбијјатдан ләзым олан материалларын сечилмәсиндә шакирдләрә мүнтәзәм сурәтдә көмәк етмәлидир. Јахшы оларды ки, ичтимаијјат мұәллиминин рәһбәрлији алтында китабханачы вахташыры мұәјјән мөвзуларә һәср едилән сәркиләр, һабелә бу фәннә даир јени әдәбијјат сәркиләри дүзәлтсин.

Шакирдләри вахташыры әдәбијјатла вә дикәр әдәбијјатла јахшы таныш етмәкдән өтрү белә бир фактын нәзәрә алынмасы да мәғсәдәуғундур: мұәллимләр тарих кабинетиндә ичтимаијјата даир кичик

бир китабхана дүзөлдүрлөр. Шакирдлер институттарына бахт бу эдәбијатдан сәрбәст истифада едир вә өзләри бүтүн дәрәс илн әрзиндә ораја чохла китаб верирләр.

Мүәллимләрден Л. И. Смолжаннова (Н. Такиллаһи 35 нөмрәли мәктәб) вә М. В. Гагарина (Камеск-Уралскдакы 20 нөмрәли мәктәб) ичтимаијјат курсунун тәдрисинә башламаздан чабаб әнкәт сорғусу кечирмиш, шакирдләрин һансы вахташыры мәтбуатдан истифада етдикләрини вә едә биләчәкләрини ајдылашдырмышлар. Ленинграддакы 195 нөмрәли мәктәбин мүәллими А. И. Фрумкин дә ичтимаијјат курсунун тәдрисинә башламаздан әввәл белә етмишдир.

Јени күреун кечилмәсинә шакирдләрин һазырлашдырламасы иши чабагчадан көрүлдү. Бу иш, һәр шөјдән әввәл, тарих дәрәсләриндә, һабелә дикәр фәһләрин тәдриси процессиндә апарылар, шакирдләр ичтимаијјат дәрәсләриндә кечәчәкләри аилајышларә, гапунајуғунлуғларә кәтирилиб чатдырылар.

Бундан әләвә, тәчрүбәдән көрүндүјү киш, курсун башлаимасына бир гәдәр калдыгда шакирдләрин онун програмы илә үмуми шәкилдә таныш едилмәси вә ичтимаијјат сәһәсиндә онлары марағландыран мәсәләләрин тәхмини оларат өјрәнилмәси мәсәләдәүғундур. Шакирдләр онлары марағландыран мәсәләләри јазыр, јахуш мүәллимлә сәһбәт әһәсиндә бу мәсәләләри сөјлөјирләр. Бу, мүәллимин орта мәктәб мәзунларыны дүшүндүрән суаллар һансы мөвзуда вә һансы формада чаваб шәрмәк мәсәләси үзәриндә вахтында фикирләшмәсинә, һабелә шакирдләрин ичтимаијјат курсуну кечмәјә нә гәдәр һазыр олдуғларыны мүәјјән дәрәжәдә өјрәнимәсинә нисан верәр. Һазырлығ ишләри көстәрмишдир ки, шакирдләрин марағ даирәси чох кәнишдир: онлары дүнякөрүшү, әхлак мәсәләләри, партијамызын даһили вә харичи сijasәтинә, коммунизм гуручулуғунун гапунајуғунлуғларына вә јолларына даир мәсәләләр, адамларын коммунизм чәмијјәтиндә нечә ишләјәчәкләри, не-

чә јашајачақлары, коммунизм шәрағиндә чәмијјәтин ишкисаф перспективләри вә с. дүшүндүрүр. Бәзи мәктәбләрдә ичтимаијјат курсунун тәдрисинә башламаздан әввәл «Биз сijasәти билшкләри өјрәнирик» мөвзусунда етдиңләр, бүлләтеләр һазырламышдыр. Бу етсид вә бүлләтеләрдә коммунизм гуручусу үчүн елми дүнякөрүшүнә јијәләмәјин әһәмијјәти көстәриллр, шакирдләр јени курсун мөвзулары илә, истифада едилмәсин эдәбијјатын тәхмини сijasәти, мәсәлән, бир сыра елми-күтләви китабчаларла таныш едиллрләр вә с.

Фәһнин өјрәнимәси процессиндә етсидләрә шакирдләрин марағлы јазылары, кечирилмиш екскурсиялар, көрүшләр, семинарлар, конференсләр вә с. һағында материаллар әләвә едиллр.

Ичтимаијјат фәһнин тәдрисинә һазырлыкта вә бу курсла әлатадар оларат апарылан тәлим-тәрбијә ишләриндә халт маарифи органлары, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары тәрәфиндән мүәллимә мүнтязәм сурәтдә чидди көмәк көстәрилмәлидир.

Тәчрүбә гәјдасы илә апарылан тәдрис заманы Ленинград, Свердловск, Воронеж вилајәтләриндә вә башга вилајәтләрдә мүәллимләрин идсја-нәзәри вә педагоғи сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн марағлы ишләр көрүлмүшдүр. Мүәллимләр семинар мәшғәләләриндә марксизм-ленинизм мәсәләләринә даир мұһазирәләр гулағ асмыш, дәрәсләрин, семинар мәшғәләләриниң, конференсларын планларыны мұзакирә етмишләр. Мүәллимләрин гаршылығлы сурәтдә бир-бирләриниң дәрәсләринә, һабелә мүәссәләрә (илк нөвбәдә шакирдләрин итсәһсалат тәлими кечдикләри мұәссәсәјә), музейләрә, сәркиләрә тәшкил едилән екскурсияларә вә с. кетмәләри тәшкил едилмишдир.

Бир сыра јерләрдә семинар иштиракчылары тәдрис тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк јени тәдрис фәһниниң методикасына даир чох мұһүм мәсәләләри ишләјиб һазырламышлар. Бу мәсәләләр, мәсәлән,

ашағыдакылардан ибарәт олмушдур: шакирдләрин коммунист дүнякөрүшүнүн формалашдырламасында ичтимаијјатын ролу; ичтимаијјатын тәдрисиндә һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әләгә вә с.

Тәдрисиң мұхтәлиф методлары, үсуллары вә тәшкилат формалары

Дүнякөрүшүнүн формалашмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти олан ичтимаијјатын тәдриси шакирдләр үчүн ајдын формада апарылмалы, инандырычылығлы илә фәргләнмәли, чаһлы, јарадычы характер даһымалы, шакирдләрдә фәһсәфә, итсәсијјат, сijasәт мәсәләләринә марағы артырмалы, коммунист әғидәсини мөһкәмләнмәсинә көмәк етмәлидир.

Ичтимаијјат курсунда шакирдләр бир чох мұрәккәб аилајышларла, гапунајуғунлуғларла, хүсусән фәһсәфәјә, сijasәти итсәсәдә аид аилајыш вә гапунајуғунлуғларла үзләшлрләр. Мүәллим бұ аилајышлары вә гапунајуғунлуғлары шәрһ етмәјин вә мәннмәсәтмәјин ән сәмәләри јоллары үзәриндә дүшүнәркән тәблиғатчылығ ишнини методикасына даир Б. И. Ленинни ашағыдакы көстәришини јадда сахламышдыр: «Садә јазан бир јазычы ән садә вә һағыја бәлли олан мәлуматы әсас тутарағ, һәмни мәлуматдан проли кәлән башлыча пәтичәләри садә мұһакимәләр вә ја ән мұһасиб мисаллар вәситәсилә көстәрәрәк вә охучуну бир чох дикәр мәсәләләр үзәриндә дүшүнмәјә сөвг едәрәк дәрин бир фикри, дәрин бир нәзәрјәни онә баша салыр. Садә јазан бир јазычы һеч дә дүшүнмәјин, дүшүнмәк итсәмәјин вә ја дүшүнмәк бачармајан бир охучуну ивәрдә тутур,—әксинә, бу јазычы аз һазырлығлы охучуну чидди баш ишләтмәк иијјәтиндә олдуғуну нәзәрдә тутур,—әксинә, бу јазычы аз һазырлығлы охучуну чидди баш ишләтмәк иијјәтиндә олдуғуну нәзәрдә тутур ишлә мәшғүл олмасына јардым едир, онә итсәгамәт көстәрир, онун илк аддымлар атмасына

јардым едир вә сонра мұстәғил ирә-лиләмәјә өјрәдир»¹.

В. И. Ленин дигәти буна чәлб едилди ки, мөһкәм әғидәниң формалашмасы үчүн әләв едилмиш билшкләниң истифада етмәјин өјрәнимәк ләзимдир. Мәсәлән, о, дөвләт аилајышының өјрәнимәсини нәзәрдә тутарағ гәјд едилди: «Ән башлаҗа мәғләб дә одур ки, дөвләт һағында китабларда охујуб мұсәһибә вә мұһазирәләрдә ешитдикләриниң пәтичәсиндә бұ мәсәләјә мұстәғил сурәтдә јанаһа билмәјә өјрәнимәсиниң, чүнки бұ мәсәләјә сиз ән мұхтәлиф мұһасибәтләрдә, һәр бир хырла мәсәләдә, ән көзләшлмәз һалларда вә әлсәһдарларынызла мұсәһибә вә мұһабисә етдјиниң заманларда раст кәләчәкәсиниң. Јалһыз бұ мәсәләдән мұстәғил сурәтдә баш чыхармағы өјрәнәчәјиниң заман—јалһыз онда өзүңүзү өз әғидәниңдә кифәјәт гәдәр мөһкәм һесаб едә биләриниң вә бұ әғидәниң һәр кәсини гаршысында вә һәр заман кифәјәт гәдәр мұвәфғәијјәтлә мұдафә едә биләрсиниң»².

Тәчрүбә гәјдасы илә тәдриси һәјатә кечирән мүәллимләр бұ фәһи сәһәсиндә апарылан тәлим-тәрбијә ишләриниң һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әләгәсини гәјд едир, тәдрисни мұхтәлиф метод вә үсулларының, онун мұхтәлиф тәшкилат формаларының тәтбиғиндән даһышлар.

Ичтимаијјат дәрәсләриндә мүәллимин даһышығы вә мұһазирәси өзүлә јер тапмалыдыр. Шакирдләрә таныш олмајан мұрәккәб, һәчмчә бөјүк материалы шәрһ етмәк тәләб олундуғда мүәллимин даһышмасы, мұһазирә охумасы хүсусиәләзимдыр. Мәсәлән, «Марксизм-ленинизм—коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыдыр» мөвзусунда шакирдләр диалектик вә тарихи материализмә, сijasәти итсәсәдә даир аилајышлар вә гапунајуғунлуғларла илк дәфә таныш олурлар. Бурада

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 322.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 479.

мүэллим, шакирдлэрин гуманитар вэ табиятшүнаслыг фэнлэриндэн элдэ етмиш олдуглары билликлэрэ эсас-ланараг, охуругу муһазирэдэ аңла-йыш вэ ганунаујуғулугларын маһи-јетини шэрһ едәчәк, муһүм пәзәри мүддәаларын дүзкүнлүјүнү сүбүт едәчәк, шакирдлэрин фикрини нәти-чәләр чыхарылмасына вэ үмумиләш-дирмәләр едилмәсинә јөнәлдәчәкдир.

Мүәллимни данышыгы, онун муһазирәси бир гәјдә олараг мүсаһи-бә үнсүрләри илә алагәләндирилди.

Мүсаһибә методу тәдрис мате-риалынын шакирдләр тәрәфиндән мәннәмәсәнилмәси просесини фәал-лашдырыр, әлдә едилмиш билик-дән истифадә етмәји, өз әгидәсини дүзкүнлүјүнү сүбүт едә билмәји он-лара өјрәдир. Ичтимаијјат курсу-нун үмумиләшдирчи характери, ону өјрәнәркән шакирдлэрин тарихдән, физикадан, кимјадан, тәби-ијјатдан вә дикәр фәнләрдән өјрәндикләри, һабәлә истәһсалатда фәјдалы әмәклә мәшғул олан за-ман әлдә етмиш олдуглары биллик-ләрә эсасланмаг имканы вә зәру-рәти мүсаһибәјә хејли диггәт, јә-тирмәјә шәрант јарадыр. Тәчрүбә гәјдәси илә тәдрис заманы мүса-һибә, шакирдләри јәни аңлајыш вә ганунаујуғулуглара котириб чат-дырмаг, мүзакирә едилән мәсәләјә шакирдлэрин мунасибәтини ајдын-лашдырмаг вә дүзкүн нөггәји-нәзә-ри мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә, кечилмиш материалы мөһкәмләт-мәк, тәкрарламаг вә системә сал-маг мәгсәди илә тәтбиг едилмиш-дир.

Ичтимаијјат дәрслик әсасында өј-рәниләчәкдир. Буна көрә дә ша-кирдләр дәрслијин мәзмунуну мүн-тәзәм сурәтдә өјрәнмәклә бәрә-бәр, онун мәтниндән истифадә едә-рәк бир сыра мүстәгил ишләр көрә-чәкләр. Бу чүр мүстәгил ишләр аша-ғыдакылардан: дәрслијин фәсиллә-рини ахырында көстәрилән суалла-ра чаваб вермәкдән; дәрсликдә шәрһ едилән ганунаујуғулугларын тәза-һүрлэрини нүмајиш етдирән мисал-лар дүшүнмәкдән, гуманитар вә та-

биятшүнаслыг фәнлэриндән, елми-күтләви әдәбијјатдан бу чүр-мисал-лар сечмәкдән (фәлсәфә мәсәләләри кечилән заман бу тапшырыглар хү-сусилә вачибдир) вә с.-дән ибарәт-ола биләр.

Марксизм-ленинизм классикләри-нин әсәрләри үзәриндә, муһүм пар-тија вә совет сәнадләри үзәриндә-шакирдлэрин ишләмәсини тәшкили вә методикасы һағында тарих мү-әллимлэрини бөјүк тәчрүбәси вар-дыр. Бу тәчрүбә ичтимаијјатын тәд-рисиндә дә нәзәрә алынмалыдыр. Јәни фәннин тәдрисиндә башланан заман бурахылыш синифлэриндә-охујан шакирдләр, илк мәнбәләр үзәриндә ишләмәк үчүн ашағы си-нифләрдән нәтижәләр даһа чох би-лик, тәчрүбә вә бачарыг әлдә етмиш олулар.

Курс тәчрүбә гәјдәси илә кечи-лән заман шакирдләрә план вә әсас суаллар верилди. Шакирдләр һә-мин план вә суаллары әсас тутараг әсәри өјрәнир, верилмиш суаллара чаваб һазырлајырдылар.

Мәсәлән, Воронеждәки 7 нөмрәли мәктәбин мүәллими И. В. Трост-јански «Коммунист Партијасынын манифести» өјрәнилән заман ша-кирдләрә ашағыдакы иш планыны тәклиф етмишдир:

1. Синфи мүбаризә—чәмијјәтин мүтәрәгги инкишафынын әсасыдыр.

2. Феодализмдә гаршы мүбаризә апардыгы вә буржуа чәмијјәтинин бәргәрар олмасы дөврүндә буржуа-зијанын ингилаби ролу.

3. Капитализмин әсас зиддијјәти.

4. Буржуа истепсал мунасибәтләри мөһсулдар гүввәлэрин инкишафы үчүн әһкәлдир; буржуа гурулушу-нун мәһвини лабүдлүјү.

5. Пролетариатын үмүмдүнја тарихи ролу.

6. Пролетариатын габагчыл дөс-тәси олан Коммунист Партијасы-нын ролу вә вәзифәлэри.

Шакирдләр бу планы рәһбәр ту-тараг «Манифест»ин мәтнин өјрән-мәли идиләр. Сонра әсәр синифдә әсас етибары илә јухарыда көстә-

рилән план үзрә тәһлил едилмиш-дир.¹

Ичтимаијјат курсунун тәдриси просесиндә Сов.ИКП Програмынын мәзмунуну дәриндән изаһ етмәк вә-зифәсини гаршысында гојан мүәл-лим марксизм-ленинизмдин бу көр-кәмли сәнәдинин мәтни үзәриндә шакирдлэрин ишини мүхтәлиф шә-килләрдә тәшкил едир.

Мәсәлән, курсун гаршысында ду-ран мүрәккәб мәсәләрдән бири кениш коммунизм гуручулуғу дөв-рүндә милләтлэрин инкишаф пер-спективи мәсәләсидир. Бу мәсәлэнин тәлим-тәрбијә чәһәтдән бөјүк әһ-мијјәти вардыр.

Ленинграддакы 4 нөмрәли мәктә-бин мүәллими Н. Н. Андрејева мил-ләтлэрин инкишафы мәсәләсинә да-ир шакирдләрә ашағыдакы тапшы-рыгы вермишдир:

«Курсун икинчи мөвзусунда ке-чилмиш «Социализмдә милләтләр» фәслини тәкрап едир».

Сов.ИКП Програмынын икинчи һиссәсиндән «Милли мунасибәтләр саһәсиндә партијанын вәзифәлэри»-ни (IV фәсил) охујун². Ашағыдакы суаллара чаваб верин:

1. Милли мәсәлэнин һәлли үчүн социализмин галиб кәлмәсини пә әһмијјәти вар?

2. Социализм шәрантиндә мил-ләтлэрин инкишафында ики мүтә-рәгги мејл һансылардыр?

3. Партија кениш коммунизм гу-ручулуғу дөврүндә милли мунаси-бәтләр саһәсиндә гаршыја пә ким вәзифәләр гојур?

4. Синфи фәрглэрин, јохса милли фәрглэрин силинимәси әввәл олачак?

Һәрдән бир, сәнәдин ајры-ајры һиссәләри һағында мүстәгил сурәт-дә план тәртиб етмәјин шакирдләрә тапшырылмасы да мәгсәдәујуғу-

дур. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрдил-кими, СССР-дә социализм гуручулу-ғунун әһмијјәтини вә јекулларыны өјрәнән заман шакирдләр Сов.ИКП Програмынын мәтни үзәриндә чох марағлы ишләр көрүрләр³. Сов.ИКП Програмынын һәмин фәсли һағын-да шакирдләр тәрибән ашағыда-кы мәзмунда план тәртиб едиләр:

1. Бөјүк Октябр социалист инги-лабынын үмүмдүнја тарихи әһмиј-јәти.

2. Социализм гуручулуғунун чә-типликләри.

3. Ленинин социализм гурмаг пла-ны, онун һәјата кечирилмәси.

4. Социализмин чох бөјүк гәләбә-ләри.

5. Совет халгынын кечмиш олдугу јолун әсас дәрсләри.

Партија Програмынын јухарыда көстәрилән материалы һағында мү-саһибә едәркән мүәллим чалышыр ки, шакирдләр тарихдә даир билик-лэриндән: Бөјүк Октябр социалист ингилабынын әһмијјәти һағында, социализм гуручулуғуна даир Ленин планы һағында, социализм гуручу-луғунун ганунаујуғулуглары вә с. һағында билдиклэриндән истифадә етсинләр. Бу вә ја дикәр һадисәнин, ганунаујуғун просесин инкишафыны изләмәк үчүн ики-үч сәнәдин (онла-рын кичик бир һиссәсини) тәһлил едилмәси да мәгсәдәујуғундур. Мәсә-лән, шакирдләр Сов.ИКП-нин нөв-бәдәнкәнар ХХІ гурултајында Н. С. Хрушшовун мәрузәсини IV фәсли-нин биринчи һиссәси илә⁴ таныш олулар. Бу сәнәдин материаллары әтрафында мүсаһибәдән сонра мү-әллим шакирдләрә тәклиф едир ки, Сов.ИКП Програмындан «Комму-низм—бүтүн бәшәријјәтин ишығы кәләчәјидир» адлы фәслиндән ком-мунизм гуручулуғунун ардычыл мәрһәләләрн көстәрилән ахырынчы

¹ М. П. Овчинниковун «Сијаси биликлә-рин әсаслары» курсундә марксизм-ленинизм баһиләри әсәрлэрини өјрәнилмәси тәчрүбә-синдән» адлы мәғаләсиндә дә «Коммунист Партијасынын манифести» үзәриндә ишлә-мәјин вәриантлары вардыр. «Преподование истории в школе», журналы, 1961, № 4, сәһ. 49—50.

² Сов.ИКП ХХІ гурултајынын материал-лары. Азәрнәшр, 1961, сәһ. 439—443.

³ Бах: Биринчи һиссә, II фәсил. «Октябр ингилабынын вә СССР-дә социализмин гәлә-бәсини үмүмдүнја тарихи әһмијјәти».

⁴ Бах: «Коммунизм гуручулуғунун јәни мәрһәләси вә марксизм нәзәријјәсини бә-лән мәсәләлэри». «Сов.ИКП-нин нөвбәдәнкә-нар ХХІ гурултајынын материаллары». Дөв-ләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1959, сәһ. 83—86.

лнссәни охусунлар¹ вә ашагыдакы суалын чавабы үзәриндә фикирләшсинләр: «Партиянын Програмында яхшы онилликләр үчүн коммунизм гуручулуғунун асас мәрһәләләрн көстәрилмишдир, сәсиализмнн бөүјәрәк коммунизмә кемәсинн гәнунаујуғунлуғлары бу мәрһәләләрнн мәзмунунда нечә ифадә едилмәлидир?».

Сәсиализм коммунизм гуручулуғунун вәзифәләрнн—коммунизмнн мадди-техники базасынн ярадылмасы, коммунист ичтимаи мүнәсибәтләрнн формалашдырылмасы, јени илсан јетишдирилмәси вәзифәләрнн шакирдләр конкрет шәкклә дәрәдән-дәрәсә өјрәннр, сәсиализмнн инкишаф едәрәк коммунизмә кемәсинн гәнунаујуғунлуғлары барәсиндә өз билликләрнн дәрннләшдирир вә конкретләшдирирләр.

«Коммунизмдә әмәк» мәсәлән кечиләркән шакирдләр В. И. Лениннн «Бөјүк тәшәббүс» адлы мәғаләсинн мәтнн үзәриндә ишләмишләр, онлар мәғаләни охумуш, ондан парчалар јазыб көтүрмүш, диггәтләрнн «В. И. Ленин әмәјә коммунист мүнәсибәтнн нәдә көрүрдү» мәсәләси әтрафында чәмләшдиришләр.

ССРИ тарихинә даир матәрнала әсәсләнарәт шакирдләр өлкәмиздә сәсиализм јарышынын инкишаф мәрһәләләрнн јада салмыш, коммунист әмәји зәрбәчиләрн вә коллективләрн һәрәкәтнә хусуси диггәт јетирмишләр.

Тәчрүбә көстәрмишдир ки, марксизм-ленинизм классикләрннн әсәрләрнн, партија сәнадләрннн өјрәнәркән тарихи јада салмағ, бу әсәрләрдә ирәли сүрүлмүш мүддәалары тәсдиғ едән мисаллары тарихдән вә мұасир һәјәтдән сечмәк мәғсәдәүјундир. Мәсәлән, «Коммунист Партиясынын манифестн»нн өјрәнәркән мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, ән јени тарихә даир матәриалдан истифадә едәрәк капитализмнн әсас зиддијәтннн, јә'ни әмәјин ичтимаи характерн илә мә-

нимсәмәнин хусуси формасы ара-сындакы зиддијәтнн инди, капитализмнн үмүми бөһранынын үчүнчү мәрһәләсн шәрәитндә нечә тәзәһүр етдијинн тәһлил етснмәләр. В. И. Ленинн «Дөвләт һаггында» әсәрннн өјрәнәркән шакирдләр дөвләтнн тарихи типләрнн вә формаларына даир мисаллар, мүасир буржуа дөвләтннн истисмарчы маһијәтнн көстәрән фактлар кәтирирләр. Шакирдләр В. И. Лениннн «Совет һакимијәтннн нөвбәти вәзифәләрн» адлы башға бир әсәрн үзәриндә ишләркән ашагыдакы суала чаваб вериләр: «В. И. Лениннн һәмнн әсәрнндә ирәли сүрдүјү вәзифәләр инди нечә јеринә јетәрилнр?».

Әсәрнн мәтнннн өјрәннлмәсн, онда ирәли сүрүлмүш мүддәаларын вә онларын јеринә јетирилмәсиннн баша дүшүлмәсн шакирдләрә билијин тәдричлә артарағ әгидәјә чәвилмәсннә көмәк едир.

Ичтимаијат мүәллимләрн, тарих вә ССРИ Конституциясы фәиләрн саһәсиндәки иш тәчрүбәсинә әсәсләнарағ доғма өлкәнн һәјәтына даир инандырычы фактлардан, вахташыры нәшрләрнн матәриалларын-дан, бәдин әдәбијјатдан истифадә едиридиләр.

Белә ки, тәчрүбә гәјдасы илә апарылан тәдрис просесиндә шакирдләрә, истәһсалат тәчрүбәсн кәчдикләрн мүәссисәләрнн фәалијјәтнннн мүхтәлиф чәһәтләрн илә, халғ дружиналарынын, јерли совет фәалларынын ишләрн илә, һабелә өлкәшүнәслығ характерн дашыјан дикәр матәриалларла таныш олмағы тәләб едән тапшырығлар верилнрди.

Екскурсия заманы фәрди вә груп һалында јеринә јетирилән тапшырығлар фәјдалыдыр. Бу тапшырығлар шакирдләр гаршысында мүәјјән мәғсәдлар гојур, онларда өјрәннлән матәриала јарадычылығла јанашмағ бабилијјәтинн инкишаф етдирир.

Мәсәлән, Москва вилајәтннн Дмиров шәһәриндәки I нөмрәли мәнтәбин мүәллим Р. Г. Лагун «Социализмнн тәдричлә бөјүјәрәк коммунизмә кемәсн» мөвзусуну кемә-

мишдән әввәл мәктәбә һамлик едән әлчәк вә тикиш фабрикларинә экскурсия тәшкил етмишдир. Шакирдләрә тапшырығ верилмишдир ки, һәрәси ашагыдакы мәсәләләрдән бирини даир матәриал топласын: фабрикнн истәһсалат планы; әмәк мәһсулдарлығынын јуксәлдиlmәси уғрунда мүбаризә; мәһсулу маја дөјәрннн ашагы салынмасы уғрунда мүбаризә; даими истәһсалат мүшавирәләрннн фәалијјәти; автоматлашдырма вә комплексли механикләшдирмәнин тәтбиги вә с. Сонра мөвзунун мүәјјән фәсилләрн кечилән заман шакирдләр о гәдәр дә бөјүк олмајан мәрүзәләрлә чыхыш етмишләр.

Мүәллимләр данышығда, мүсаһпбәдә вахташыры мәтбуатын матәриалларындан истифадә едир вә чалышырдылар ки, шакирдләр бу әдәбијјат үзәриндә ишләмәји, олуи фактларындан дүзкүн истифадә етмәји өјрәнсинләр.

Гәзетләрдә (мүәјјән мүддәт әрзиндә) тәсәррүфат вә мәдәнијјәтнн инкишафы саһәсиндә сәсиализм өлкәләрннн наилијјәтләрнн көстәрән матәриаллары нәзәрдән кечирмәли, «Икн дүнја—икн систем», «Капитализмнн үмүми бөһранынын үчүнчү мәрһәләси», «Социалист демократиясы вә буржуа демократиясы», «Фәһлә сифи—дүңјаны јенидән гуран әсас гүввәдир» вә с. мөвзулар даир матәриал сечин, дејә всрилән тапшырығлар, әввәлән, кечилән матәриалын шакирдләр тәрәфиндән даһа шүүрлу, даһа дәрнн вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, икинчисн, шакирдләрә снјаси әдәбијјаты охумаға марағы артырыр ки, бу да һәмчиннн чох вачибдир.

Бу чәһәтдән гәзет вә журналларда нөмрәдән-нөмрәјә музакирә тәрнги илә чап едилән матәриаллар, охучуларын суалларына верилән чаваблар вә с. үзәриндә ишләмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, «Комсомолскаја правда» гәзетинн «Ичтимаи фикир институту» 1961-чи ил августун 16-да коммунист әмәји коллективләрннн сорғусуну кечир-

миш, һабелә «Кәләчәјинн кәшфијјатчылары һаггында нә дүшүнүрсүңүз?» мәсәләсиндә охучуларын фикринн өјрәнмишдир. Бу мәсәлә барәсиндәки фикирләрнн мүнәтәзм тәһлили, һабелә коммунист әмәји коллективләрннн, шакирдләрнн истәһсалат тә'лими кечдикләрнн мүәссисәләрнн һәјәт вә фәалијјәтиндән мисаллар кәтирилмәси нәтичә етибары илә семинар мәшғәләләриндә, конференсларда марағлы сөһбәтә сәбәб ола биләр.

Шакирдләр өзләрн бу ишин әһәмијјәтиндән, она көстәрилән марағдан данышырлар. Москвадакы 204 нөмрәли мәктәбин шакирди Јелена С. јазыр: «Бу курсун лап әввәлиндән мән һәр күн гәзет охумағы өзүмә адәт еләдмн. Әкәр әввәләр «Политическо самообразование», «Агитатор» кимн журналлары әлнмә алмырдымса, инди онлар јени фәндән дәрсләрә, хусусән семинар мәшғәләләринә һазырлашмағда, мәрүзәләр һазырлашмағда мәннн үчүн зәрури олмушдур. Һәм дә мән бу журналларда нә гәдәр марағлы мәсәләләрнн галдырылдығына, нә гәдәр марағлы мәсәләләрнн ишығландырылдығына инәимышам».

Ичтимаијат матәриалларынын алашығлы вә чәлбәдичи олмасынын тә'мин етмәк үчүн вахташыры мәтбуат матәриалларындан башға бәдин әдәбијјатдан, доғма өлкәнин һәјәтына даир инандырычы дәлиләрдән, рәнкарәнк әјани вәсантдән дә истифадә едилмәлидир.

Ичтимаијат курсу һалә олуи програмына ујғун оларағ һазырлашмыш хусусән әјани вәсипәләрлә тәһиз едилмәмишдир. Ләкин фәнннн тәчрүбә гәјдасы илә тәдрисиндә иштирак етмиш бир чох мүәллимләр снјаси маариф дәрәкәләриндә снјаси игтисадын, Сов.ИКТІ тарихиннн, Сов.ИКТІ XXII гурултајы матәриалларынын өјрәннлмәсинә анд чәдвәл, албом вә с. әјани вәсантдән (мәсәлән, «Биз коммунизм гуруруг, биз коммунизмдә јашаја-чагыр»). Дөвләт Снјаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1961; «Сов.ИКТІ XXII гурултајы—коммунизм гуручулары гурултајыдыр». Дөвләт Снјаси Әдә-

¹ «Сов.ИКТІ XXII гурултајынын матәриаллары», Азәрнәшр, 1961, сәһ. 399—400.

бијат Нәшријаты, 1962) мұвәффә-
гизәтлә истифадә едирдиләр.

Дәрсдә тәдрис филмләри вә сла-
ми-күтләви филмләр, һабсәлә тәдрис
диапозитивләри вә диафилмләр ну-
маиш етдирилди. Әкәр тәкчә та-
биәтшүнаслиғ фәһләринә даир тәд-
рис филмләрини каталогуну нәзәр-
дән кечирсәк, ичтимајјат дәрсә-
риндә мұвәффәгизәтлә кәстәрилиб
тәһлил едилә билән филмләр чох
тапарығ. Мәсәлә: «Чанлы тәби-
әтин мұхтәлифлиғи вә вәһдәти». Сәлидир. 2 һ. Сценарисини В. Шнейдеров јазмышдыр. Режиссору Н. Кивадыр. «Мәктәбфилм», 1956; «Илсанын мәшәғи тарихиндән». Сәлидир. 1 һ. Сценарисини В. Шней-
деров јазмышдыр. Режиссору В. Гарјаныкдыр. «Мәктәбфилм», 1956; «Чанлы тәбиәтин јаранмасы тари-
хиндән». Сәлидир. 2 һ. Сценарисини В. Шнейдеров јазмышдыр. Ре-
жиссору В. Гарјаныкдыр. «Мәктәб-
филм».

Ичтимајјат курсунун орта мәк-
тәбдә кеңилән дикәр фәһләрлә ке-
пиш бир сүрәтдә әләғәдәр олдугу-
ну нәзәр алан мұәллимләри тәбниј-
јат, физика, кимја, чоғрафија, ас-
рономија, тарих вә с. кими фәһләрә
анд мұхтәлиф әјани васитәләрдән
истифадә едирдиләр. Мәсәлә, диа-
лектика гануилары, инкишаф вә
үмуми әләғә һағгындакы мүддәалар
кеңилән заман дәрсдә Д. И. Менде-
лєвини периодиқ элементләр чәдвә-
ли, битки вә һейванлар әләминин ән
садә организмләрдән инкишаф едә-
рәк илсанә кәлиб чәдгығны кәстәр-
ән чәдвәләр, флора вә фауна-
нын Јер күрәси әразисиндә иглим
шәраитинә, Јерин релјефинә вә с.
уғун оларағ јерләшмәсини кәстәр-
ән чоғрафија хәритәләри тәһлил
едилмишдир. Коммунизмни мадди-
техиники базасынын истиғамәтләри
өјрәнилән заман өлкәмиздә истеһ-
сал васитәләринин јерләшмәсини
кәстәрән чоғрафија хәритәсиндән
истифадә едилди. «ХХ әср—комму-
низмни тәһтәнәси әсриди» мөвзусу
үчүн дүнја социализм системи өлкә-
ләринин мәһсулдар гүвәләрини,
мүстәмләкә системинин дағылдығы-

ны характеризә едән хәритә вә чәд-
вәлләр гизмәтин әјани васитәләр.

Дикәр фәһләр үчүн олан әјани ва-
ситәләрдән истифадә едән мұәллим
јаддә сахламалыдыр ки, шакирдләр
бу васитәләрә артығ раст кәлмиш-
ләр. Буна көрә дә әсас етибары илә
үмуми гануилары, даһа кеңиш ағ-
лајышлары шакирдләрә баша сал-
мағдан өтрү ичтимајјат дәрсәрин-
дә һәммин васитәләр үзәриндә ишләр-
кән слә етмәк ләзымдыр ки, бу әја-
ни васитәләрин мәзмунуну мүмкүн
тәдәр шакирдләрин өзләри тәһлил
етсинләр.

Ичтимајјат програминда һүгүга
даир хәјли материал вардыр. Мә-
сәлә, бу фәһдә ССРИ-нин ичти-
маи вә дөвләт гурулушуна, әмәк һү-
гугуна, колхоз һүгугуна, мүлки һү-
гугуна вә һүгугун дикәр сәһәләринә
даир мәлүмат верилмәлидир. Бу
мәсәләләри кечәркән мұәллим дәрс-
дә ССРИ Конституциясы фәһнинә
вә һүгугун дикәр сәһәләринә аид
схем вә чәдвәлләрдән истифадә едә
биләр.¹

Вахташыры мәтбуатын илүстра-
сияларындан (гәзәт вә журналлар-
да дәрч едилән схем, чәдвәл, диа-
грам вә фото-шәкилләриндән) мұ-
вәффәгизәтлә истифадә етмәк, һәм
дә бунлары спиднаскоп васитәсил
экрана салмағ мүмкүндүр. Бу кими
әјани васитәләрин јахшы чәһәти бу-
дур ки, мұәллим чох вахт сәрф ет-
мәдән ән ахырынчы, тәзә фәктик
материалдан истифадә едә биләр.

Тәчрүбә гәјдасы илә тәдрис за-
маны мұхтәлиф әлдәғайырма әјани
васитәләр: өлкәмиздә сәнајетин,
кәнд тәсәррүфатынын, мәдәнијјетин
инкишаф перспективләрини, капита-
лизм өлкәләри илә социализм өлкә-
ләри арасында иттиساد јарышын
кедишини вә с. кәстәрән диаграм-
лар, ССРИ-нин дөвләт гурулушуна,
онун һакимијјәт вә ичрайјә орган-
ларынын гурулушуна даир схемләр
дә тәтбиғ едилмишдир.

¹ Бах: Г. П. Давыдов, В. И. Мазуренко.
Мәктәбдә ССРИ Конституциясынын тәдри-
си. 2-чи нәшри. РСФСР ПЕА-нын нәшрија-
ты, 1961.

Ичтимајјат курсуну кечәркән
шакирдләр о гәдәр дә бөјүк ол-
мајан мәлүматлар, рефератлар һа-
зырлајырдылар. Бу ишләрин бир
һиссәси марксизм-ленинизм классик-
ләри әсәрләрини, Сов.ИКП Програ-
мынын, Н. С. Хрушчовун мәрүзә
вә иттиғларини өјрәнилмәси нәтичә-
синдә һазырланмышдыр. Мәсәлә,
комсомолун III гурултајында В. И.
Ленинин иттиғини өјрәнилмәси илә
әләғәдәр оларағ шакирдләр ашағы-
дакы чыхышлары һазырламышлар:
«Көңчләр кәңч коммунизм гуручу-
ларына В. И. Ленинин вәсијјәтләри-
ни ичә јеринә јетириләр», «Мән
В. И. Ленинин «Кәңчләр иттиғла-
рынын вәсиғәләри» әсәриндә өзүм
үчүн нәји ән вағиб һесаб едирәм». Бу
чүр мөвзуларыл һазырланмасы
шакирдләрдән әсәри диггәтлә өјрән-
мәји, мүстәғил ишләмәји тәләб едир.
Бу, сонралар истәр синифдә, истәр
сә дә синифдәнкәнар ишләр зама-
ны марағлы мұсаһибә апармаға им-
кан верәр.

Шакирдләр тәрәфиндән јазылан
чыхышларынын мөвзусу ичтимајјат
курсунун мәзмуну илә шакирд-
ләрин истеһсалат тәлими кечдик-
ләри мұәссисәләрин фәалијјәтин-
дән көтүрүлән фәктлар арасын-
да әләғә јарадылмасыны тәләб
едирди. «Мұәссисәмиздә әмәјә јеңи
мұнасибәтин чүчәртиләри», «Инсан
вә әмәк» (заводун ән јахшы истеһ-
салатчылары һағгында), «Заводда
гәнаәт усулу вә тәсәррүфат һесабы»,
«Коммунистчәсинә јашамағы вә иш-
ләмәји өјрәнмәк нә демәкдир» мөв-
зуларында чыхышларда шакирдләр
сијаси иттисадда, елми коммунизмә
даир мүнһүм ағлајышлары вә гану-
науғунлуғлары инандырычы мате-
риал әсасында шәрһ етмәјә, габағ-
чыл истеһсалатчыларла, һәмкарлар
иттиғағы тәшкилатынын рәһбәрләр
илә сәһбәтләр нәтичәсиндә, мұ-
әссисәнин һәјатыны һәр күн излә-
мәк, бу һәјатда иштирак етмәк сәјә-
синдә тапыш олдуглары конкрет ма-
териал әсасында шәрһ етмәк кими
сон дәрәчә марағлы бир чәһд кәс-
тәрмишләр. Бу чыхышларда ша-
кирдләр өзләринин әмәјә мұнасибәт-
ләрини билдирир, мұәссисәнин мұ-

вәффәгизәтләриндән вә нөгсанла-
рындан данышыр, фәһлә коллекти-
ви ичәрисиндә өз мөвгеләрини кәс-
тәридиләр.

Бу чүр реферат вә чыхышларын
сөзсүз фәјдалы олдугуну нәзәрә ал-
мағла борабәр, мұәллимин диггәти-
ни бу чәһәтдә дә чәлб етмәк ләзым-
дыр ки, белә ишләр шакирдләрдән
хәјли вахт вә чилди һазырлағ тә-
ләб едир. Буна көрә дә һәммин иш-
ләрин мөвзуларынын әввәлчәдән
планлашдырмағ вә һәм дә буну
әсас көтүрмәк ләзымдыр ки, курсун
кечилмәси мүддәтиндә һәр шакирд
чоһу бир-ики чыхыш һазырлаја би-
ләр. Материалын сечилмәсиндә, пла-
нын тәртиб едилмәсиндә шакирд-
ләрә мәсләһәтләр вермәклә көмәк
кәстәрилмәлидир.

Мұәллим вә шакирдләрин фәалиј-
јәтинин јухарыда кәстәрилән мұх-
тәлиф нөвләри һәм јеңи материалын
өјрәнилмәсинә һәср едилән аид дәрс-
ләрдә (бу дәрсләрдә мұәллимин да-
нышығы мұсаһибә илә әләғәләнди-
рилди), тәқрарлама-үмумиләшдир-
мә дәрсләриндә, һәм дә семинар
типли мәшғәләләрдә һәјата кечир-
лир.

Үч ил әзиндә курсун тәчрүбә гәј-
дасы илә кеңилмәси семинар типли
мәшғәләләрин—тәдрис ишинин бу
мүтәшәккил формасынын инкиша-
фына, тәкмилләшдирилмәсинә кө-
мәк етмишдир. Мәшғәләнин бу фор-
масындан ичтимајјат тәтбиғ олу-
нчајадәк орта мәктәбдә нисбәтән аз
истифадә едилди.

Бу тәдрис иши формасынын хүс-
сијјәти нәдән ибарәтдир? Бу елә
мәшғәләдир ки, онда мұәллимин
рәһбәрлији алтында шакирдләрин
ичра етмиш олдуглары рәһкарәк
ишләрин нәтичәләри үмумиләшди-
рилди. Орта мәктәбин бурахылыш
синифләриндә тәһсил алан шакирд-
ләрдә өз билликләриндән истифадә
етмәк, ирәли сүрүлмүш мүддәаны
сүбүт етмәк, мұзакирә олунаң мәсә-
лә әтрафында фикир сөјләмәк гәби-
лијјәтинин инкишаф едирилмәси,
сәһәдләр үзәриндә ишләмәк вәрдиш-
ләринин артырылыб мөһкәмләнди-
рилмәси үчүн семинар мәшғәләләр

риндә хусусилә әлверили шәрант жараныр.

Та'лим-тәрбияви мазмуну чаһәт-дән семинар типли мәшгәләләр мұх-тәлиф ола биләр, мәсәлә: дәвләт һаггында марксизм-ленинизм та'лиминин дәриндән өйрәнилмәси, коммунист әмәлиини характерини вә әмәјә коммунист мүнәсибәтинин һа-зырда өзүлү пәдә көстәрдишини, ша-кирдларини нечә баша дүшмәләри мәсәләсинин ајдылашдырылмасы.

Семинар мәшгәләләри үчүн мөвзу сечәркән кәрәк бу мөвзуларын тәһ-сил вә тәрбия әһәмијјәти пәзәрә алынсын. Бундан әлавә, елә мөвзу сечилмәлидир ки, онда шакирдлә-рин сәвијјәсинә ујғун олап илк мән-бәләр үзәриндә ишләмәк, һәјәтдан көтүрүлмүш фактлары вә һадисәлә-ри тәһлил етмәк тәләб олунсун. Семинар мәшгәләләри үчүн мөвзу сечәркән шакирдларини һәвәси, он-ларын истеһсалат та'лиминин ха-рактери вә синфин һазырлыг сәвиј-јәси дә пәзәрдән гачырылмамаһы-дыр.

Тәчрүбә гәјдасы илә апарылап тәдрис заманы, мәсәлә, ашағыда-кы мөвзуларда семинар мәшгәләлә-ри кечирилмишдир: «Капитализмни әсәс зиддијјәти» (К. Марксин вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијасы-нын манифести»нин, Сов.ИКП Про-граммынын өйрәнилмәси әсасында); «В. И. Ленинни кәчк коммунизм гу-ручуларыла вәсәјјәтләри» (В. И. Ленинни «Канчлар иттифагларынын вәзифәләри» адлы әсәри әсасында). Бу семинарлар пәнни ајры-ајры аңлағышлары, гаунаујғунлулары (мәсәлә, капитализмни инкишаф-нын әсәс хусусијјәтләрини вә гау-наујғунлуларыны) даһа дәриндән өйрәнмәк, һәбелә шакирдларини марксизм-ленинизм әсәрләри үзә-риндә, Сов.ИКП Програмы үзәриндә мустәғил ишләмәк вәрдишләри-ни инкишаф етдирмәк мәгсәдини күдүрдү.

Семинар мәшгәләсиндә, бир гәј-да оларак, илк мәнбәнин мазмуну тәһлил едилир (бу әсәрлә шакирд-ләрин илк танышылығы, онун конс-пектинин тутулмасы кими ишләр

һәм синифдә, һәм дә евдә көрүлүр), бундан әлавә ајры-ајры мәсәләләр даир шакирдларини чох дә бөјүк ол-мајан чыхышлары динләнилир.

Ба'зи семинар мәшгәләләри баш-лыча оларак мұасир һәјәт һадисәлә-ринин, далилләринин тәһлилинә һәср едилмишдир. Белә семинарлардан әввәл һәм дәрсликдә верилән мате-риал өйрәнилмиш, һәм дә вахташы-ры мөтбуат вә ја өлкәшүнәслиг ма-териалы тәһлил едилмиш, истеһса-лат габагчылары илә, дәвләт ида-рәләринин ишчиләри илә көрүшләр кечирилмиш, онларын сөһбәтләри тәшкил едилмишдир. Бу мәшгәләлә-рин мөвзулары, мәсәлә, ашағыда-кылардан ибарәт олмушдур: «Ком-мунизм вә әмәк», «Јени адам әмәкдә, тәһсилдә, коллективдә мәтинләшир», «Кенш коммунизм гуручулуғу дөв-рүндә сосналист демократијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси».

Семинар типли мәшгәләләр га-багларда өйрәнилмиш материалдан истифадә едилмәси әсасында, һәбелә әввәлчәдән хусуси һазырлыг кө-рүлдүкдән (хусуси оларак бөлүшдү-рүлмүш тапшырыглар үмуми синиф вә ајры-ајры шакирдләр тәрәфин-дән јеринә јетирилдикдән) вә ја син-ифдә мустәғил иш апарылдыгдан (мәсәлә, синифдә сәһәдин мәтини илә танышыгдан вә ону тәһлил ет-дикдән) сонра кечирилир.

Мәсәлә, В. И. Ленинни «Дәвләт һаггында» әсәринин өйрәнилмәсинә һәср едилән семинара һазырлашмаг үчүн бүтүн шакирдләр тапшыры-лыр ки, мөғалләни охусунлар пә мұ-әллимин ирәличәдән вермиш олду-гу суалларын чавабы үзәриндә фи-кирләшиниләр. Ики-үч шакирдә тапшырылыр ки, мұасир буржуа дөвләтинин истисмарчы маһијјәтинә даир конкрет материал топласын.

Ленинграддакы 4 нөмрәли мәк-тәбдә (мұәллим Ј. Н. Андрејева-дыр) «Јени адам әмәкдә, тәһсилдә, коллективдә мәтинләшир» мөвзусун-да семинар мәшгәләси кечирилмиш-дир. Семинар мәшгәләси үчүн Сов.ИКП Програмы мәтинини (икин-чи һиссә, V фәсил, «Коммунист шү-урлулуғу тәрбия етмәк саһәсиндә

партијанын вәзифәләри») өйрәнил-мәси әсәс көтүрүлмүшдүр. Шакирд-ләр дүшүнүб мәктәб коллективини, мұассисаларини һәјәтиндән, оху-дуг-лары вахташыры мөтбуатдан вә ба-дин әдәбијјатдан фактлар сечмиш-ләр; ајры-ајры шакирдлар комму-низм гуручусу әһләг кодексини ашағыдакы мұддәалары һаггында гыса чыхышлар һазырламышлар:

- 1) коммунизм ишинә сәдәгәт, со-сналист Вәтәнинә мәнәббәт, сосна-лизм өлкәләрини мәнәббәт;
- 2) чәмијјәт хәјринә вичданла иш-ләмәк: ишләмәјәи дишләмәз;
- 3) дүзлүк вә доғручулуғу, мәнә-ви сафлыг, ичтиман вә шәхси һәјәт-да сәдәлик вә тәвәзәкарлыг;
- 4) адамлар арасында инсанпәр-вәрлик мүнәсибәтләри вә гаршы-лыгы һөрмәт: инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр.

Јени инсан тәрбияјәси мәсәләсинә һәср едилмиш белә бир семинар Москвадакы 204 нөмрәли мәктәбин мұәллими П. П. Колосова тәрәфин-дән дә кечирилмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр мұәл-лим семинара шакирдләрини јахшы һазырлашмаларыны тәмин етмә-миш, мәсәләләрини мұзакирәсиндә онларын фәал иштирак етмәләри үчүн тәдбирләр көрмәмиш вә мате-риал сечмәклә өтрү вахтында мәс-ләһәт вермәклә шакирдләрә көмәк едә билмәмишдирсә, һәтта семинар мәшгәләси үчүн әлперишли мөвзу сечилдикдә, о дүзкүн планлашды-рылмыш олдуғда белә мәшгәлә, гар-шысында гојулмуш мәгсәдә чатмаја биләр.

Јухарыда дејилдијни кими, семи-нар мәшгәләләри үчүн мәнбәләрдән бири ичтиманјјәт дәрслијиндә вери-лән материаллар ола биләр. Мәсә-лә, дәрслијини «Капитализм вә онун сүғуту» адланан үчүнчү фәслинин ахырында дүшүнмәк вә мұзакирә ет-мәк үчүн суаллар верилир. Шакирд-ләрә тәклиф едилир ки, семинар мәшгәләсинә һазырлашмаг үчүн дәрслијин үчүнчү фәслиндә верил-миш материалы, Сов.ИКП Програ-мыны (биринчи һиссә, IV фәсил) тәкпарласынлар вә мұсаһибә үчүн

дәрсликдә дәрч олунмуш ашағыда-кы суаллары әсәс көтүрсүнләр.

Капиталист истисмарынын маһиј-јәти пәдән ибарәтдир?

Капитализм империализм инки-шаф марһәләсинә кечдикдән сонра онун тәбиәтиндә пә дәјишилмиш вә нә галмыдыр?

Империализм нә үчүн өлмәкдә олан капитализмдир (буну мұасир фактларә әсәсән көстәрмәли)?

Бүтүн синиф бу суаллар әсасында һазырлашыр. Бундан әлавә, фәрди тапшырыглар верилир: мұасир им-периализмни ајры-ајры хусусијјәт-ларина даир (вахташыры мөтбуат-да дәрч олунмуш конкрет материал-дан истифадә етмәклә) чыхышлар һазырламалы.

Јухарыда көстарилап мөвзулар-дакы семинар типли мәшгәләләрдә, бир гәјда оларак, курсун ајры-ајры мұһүм проблемләри саһәсиндә ша-кирдларини билији дәрипләшдирил-мишдир. Даһа кенш миғјасда үму-миләшдирмә вә мұғәјисәләр едилмә-сини, ајры-ајры мәсәләләр саһәсин-дә шакирдләрини билијини јени факт-ларла зәнкинләшдирән вә ејни за-манда дәрслијини бир сыра мөвзу вә проблемләриндән прәли кәләп на-тичәләр чыхарылмасыны тәләб едән семинар мәшгәләләри дә кеч-рилмәлидир. Мәсәлә, Ростов-Дон-дакы 21 нөмрәли мәктәбдә (мұәл-лим Т. К. Јалтырдыр) дәрс илинип ахырларында «Коммунизм јер үзүн-дә Сүлһү, Әмәји, Азадлығы, бүтүн халгларын Бәрәбәрлијини, Гардаш-лығыны вә Хошбәхтлијини бәргәрар едир» мөвзусунда семинар типли мәшгәлә кечирилмишдир. Бу семи-нар мәшгәләсиндә мұәллимин рәһ-бәрлији алтында шакирдләр Сов.ИКП Програмынын мұддәаларына әсәслапараг, коммунизм гуру-чулуғунун әввәлләр өйрәниш ол-дуглары гаунаујғунлуларындан вә вәзифәләриндән нәтичәләр чыхар-мыш, коммунизм чәмијјәтинин әсәс хусусијјәтләрини көстәришләр. Бу мөвзу үчүн вахташыры мөтбуатдан көтүрүлән әсәс материал «Правда» гәзетинин материалы—мөвзунун мұ-вафиг мұддәаларына ујғун оларак

газетдә дәрч едилмиш хүсуси сәһн-фәләр олмушдур.

«Капитализмни мәһви вә бүтүн дүңјада социализмни галиб кәлмәси лабуддур» мөвзусида семинар да үмумиләшдиричн характер дашыя-чагдыр.

Бу мәшгәләдә көрүлән ишләр кур-сун материалыны үмумиләшдирир, ичтиман инкишафын гаунаујуғун-лугларыны, капитализмни әсас зид-диджәтләриниш вә үмуми бөһраның үчүнчү мәрһәләсиндә бу зиддиджәт-ләрин кәскинләшдијини ачыб көс-тәрир. Шакирдләр кечилмиш мате-риалы үмумиләшдирмәклә бәрәбәр, капитализмни мәһвә мәһкум олдуғу һаггында, социализм вә коммунизм гуручулуғунун палијјәтләри, бүтүн дүңјада демократија вә социализм гүввәләриниш артмасы һаггында әв-вәлчәдән топламыш олдуғлары јени мәлуматлары бурада сөјләјирләр. Шакирдләр капитализмни тарихән мәһвә мәһкум олдуғу вә коммуниз-мни галиб кәлмәсиниш лабуддур үн-тичәсини чыхармағла бәрәбәр, Сов.ИКҢ Програмында ирәли сү-рүлмүш ашағыдакы мүнһүм мүддәа-ны да мәһимсәләјирләр: «Парти-ја марксизм-ленинизмни белә бир мүддәасыны әсас көтүрүр ки, халг тарихи јарадычылығдыр, коммунизм халгын әли илә, халгын гүввәси вә зәкасы илә гурулачагдыр. Комму-низмни гәләбәси инсанлардан асы-лыдыр вә коммунизм инсанлар үчүн гурулуру».

Мүәллимләрни бундан сонра да јарадычылығла ишләмәләри семи-нар мәшгәләләриниш чох мүхтәлиф олдуғуну көстәрәчәкдир, ишин ма-рағлы, сәмәрәли метод вә усулла-рыны ашкара чыхарачагдыр.

Ичтиманјјатдан семинар мәшгә-ләләриниш планлашдыраркән пәзәр-дә тутмаг лазымдыр ки, курсда их-тисаслы мүнәзирә охунмасыны, мү-әллимниш данышмасыны вә орта мәктәб шакирдләри үчүн о гәдәр дә асан олмајан мүнһүм аңлајышлары, гаунаујуғунулуглары инандырычы шәкилдә тәһлил етмәсиниш тәләб едән мөвзулар чохдур. Ајры-ајры мөвзу-лар, хүсусән биричн мөвзу өјрә-

нидикдән сонра тәкаррлајычы-үмумиләшдиричн дәрсләр кечирил-мәси мәгсәдәүјундур.

Буна јол вермәк олмаз ки, семи-нар мәшгәләләри шакирдләрин һәд-дән артыг јүкләнмәсинә кәтириб чы-хартсын. Бу, хүсусән она көрә јол-верилмәздир ки, ичтиманјјат курсу бурахылыш синфиндә дәрс илиниш икинчи јарысында, бүтүн шакирдләр-гызгын бир сурәтдә имтаһанлара һа-зырлашдығлары бир заманда кечи-лир.

Буна да пәзәрә алмаг лазымдыр ки, семинар типли мәшгәләләрдә тәтбиг олунан иш усуллары, бир гәј-да олараг, хејли вахт тәләб едир. Ики (бәзи һалларда бир) дәрс са-аты әрзиндә бир чох мәсәләләри дәр-риндән тәһлил етмәк лазым кәлир. Ичтиманјјата 70 саат вахт ајрыл-мыш олдуғундан мүәллимниш тәдрис материалыны әсасән бу кими мәш-гәләләр васитәсилә кечмәјә имканы-јохдур, һәм дә буна еһтијач да јох-дур.

Семинар мәшгәләләриниш мөвзу-лары курсун тәдريسнә башланан за-ман планлашдырылмалыдыр ки, бу мәшгәләләрә һазырлыг көрмәк үчүн мүәллимниш вә шакирдләриниш кифа-јәт гәдәр вахты олсун. Семинар мәш-гәләләри шакирдләриниш чох севдик-ләри мәшгәлә формаларындан бири-дир. Шакирдләр әдәтән семинар мәшгәләләринә һәвәслә һазырлашыр вә бу мәшгәләләрдә фәал иштирак едирләр.

Тәчрүбә ишиниш кеднишндә мү-әллимләр конфранслар да кечир-мишләр. Конфранслар музакирә едилән мәсәләләриниш даһа кешиш бир шәкилдә гојулмасы илә фәргләнир-ди. Бир сыра һалларда конфранс-лар шакирдләриниш истеһсалат тә-лими кечдикләри колхозларда, за-водларда, фабриклардә кечирилир-ди. Конфрансларыш мөвзулары, мә-сәлән, ашағыдакылардан ибарәт ол-мушдур: «Мәктәбли, завод, вахт», «Коммунизм илә әмәк бир-бириндән ајрылмаздур», «Коммунизмниш мад-ди-техинки базасыны јаратмағын јоллары» вә с. Бәзән мәсәләләриниш музакирәсн диспут шәклиндә кечи-рилирди. Белә һалларда музакирә

үчүн шакирдләри чыхыш едиб өз мулаһизәләрини сөјләмәјә һәвәслә-дирәи, писәбәтәи кичик мәсәлә кечи-лирди. Мүәллимниш рәһбәрлији ал-тында шакирдләр дүзкүн пәтичә вә мулаһизәләрә кәтирилиб чыхары-лырдылар. Истәр конфрансларда, истәрсә дә семинар мәшгәләләрини-дә музакирәниш диспут, мубаһисә формалары үнсүрләриниш олмасы мөһләләтир.

Ичтиманјјат курсунун вәзифәси орта мәктәбин мәзуларындан фә-ал ичтиманјјәтчиләр, чошгун тәш-вигатчылар јетишдирилмәсинә кө-мәк етмәкдир. Кончалардә слә бир арзу јарадылмалыдыр ки, олар өз билникләриниш даим кешиләндириб тәкмилләшдирмәјә, бу билникләрдән күндәлик һәјатда истифадә етмәјә сәј кәстәрсиләр. Бу вәзифәниш јер-ринә јетирилмәсинә јалпыз чарп тәдريس иши дејил, һабелә диспутлар кечирмәк, јығынчағларда, ашағы синифләрдә охујан ушағларын гар-шысында, мүәссисәләрдә, сечки мән-тәгәләриндә мәрузә етмәк, дивар гәзетиниш мөјјән мөвзуларә һәср едилән нөмрәләриниш һазырламаг вә санрә кими марағлы ишләрниш тәш-кили дә көмәк едир.

Казан шәһәриндәки 12 нөмрәли мәктәбдә ичтиманјјат мүәллими Л.К. Силченокун рәһбәрлији ал-тында XI синиф шакирдләри тә-рәфиндән көрүлмүш ишин бөјүк тә-лим-тәрбијә әһмијјәти олмушдур. Силченок јолдаш шакирдләрлә бир-ликдә чохаһәли тәсәррүфаты олан вә колхозчуларә әмәк һағгыныш пул илә өдәнилмәсинә кечән колхоза кетмишдир. Мүәллимниш тапшырығы илә шакирдләр колхозда әмәк тәш-килинә, мәдәни-мәишәт шәраитинә, тәсәррүфатын нанлијјәтләринә вә инкишаф перспективләринә даир бир сыра мәлумат толмамышлар. Икни-чи дәфә колхоза кәлдикдә шакирд-ләр кәнд тәсәррүфаты артелиниш үзвләри илә бирликдә «Колхоз-коо-ператив мүлкнјјәти формасыныш тәдричлә инкишаф едәрәк ваһид коммунист мүлкнјјәтинә чеврилмә-си» мөвзусида конфранс кечир-мишләр. Шакирдләр өз чыхышла-

рында ичтиманјјат дәрсләриндә га-занимыш олдуғлары билникләрдән вә һәмиш колхозун фәалијјәтинә даир мәлуматлардан истифадә етмишләр. Бәләликлә, коммунизм гуручулу-гу гаунаујуғунулугларыныш өјрәнил-мәси ичтиман-фајдалы әмәклә әла-гәләндирилмиш, шакирдләр дәрс-ләрдә мәһимсәдикләри пәдјаларын тәблиғатчылары кими тәрбијә едл-мишләр.

Силченок јолдашы рәһбәрлији ал-тында харичи снјасәг мәсәләләриниш өјрәнән дәрпәк ишләмишдир. Дәр-пәк үзвләриниш тәшәббүсү илә IX вә X синифләрдә охујан шакирдләр үчүн суал-чаваб кечәси кечирл-мишдир. Кечәдә снјаси вә елми билникләри јајан чәмијјәтини муһа-зирәчиләри дә иштирак етмишләр. Дәрпәјни үзвләри ашағы синифләр-дә охујан комсомолчу вә пионерлә-рини гаршысында мәрузә вә мүсәһи-бә илә чыхыш етмиш, IX синиф ша-кирдләриниш колхоза сәфәриниш вә дин әлејһнә мүбаризә мөвзусида конфертиниш тәшкил етмишләр. Кон-фертин «мөчүзәсиз мөчүзәләр» шә-бәсиндә елми-атеизм тәблиғаты апармаг мәгсәди илә кимјә тәчрү-бәләри көстәрилмишдир.

Әлбәттә, ичтиман-фајдалы фәа-лијјәтин кесторилән формаларына ичтиманјјат фәнини тәтбиг олунма-мышдан габаг да тәсадүф едилир-ди. Лакин ичтиманјјат фәниниш кечилмәси, хүсусән диалектик вә тарихи материализмә, снјаси игти-сада даир чох мүнһүм олан биллији әлдә едлмәси, коммунизм гуручу-луғу гаунаујуғунулугларыныш, Ком-мунист Партијасыныш снјасәти илә әлағәдар олан актуал мәсәләләриниш өјрәнилмәси ичтиман-фајдалы фәа-лијјәтиниш бу формаларыны даһа јүксәк нәзәри савијјәјә галдырмаға имкан верир. Инди бу, бијаваситә јәни фәниниш гаршысында дуран вә-зифәләрдән, ошун мәзмунундан ирә-ли кәлир, һәјата гәдәм гојан ша-кирдләриниш әлдә етмиш олдуғлары билникләрдән даһа јакшы истифадә етмәји өјрәнмәләринә имкан верир.

РСФСР Маариф Назирлији, РСФСР Педагожи Елмәл Академијасы.